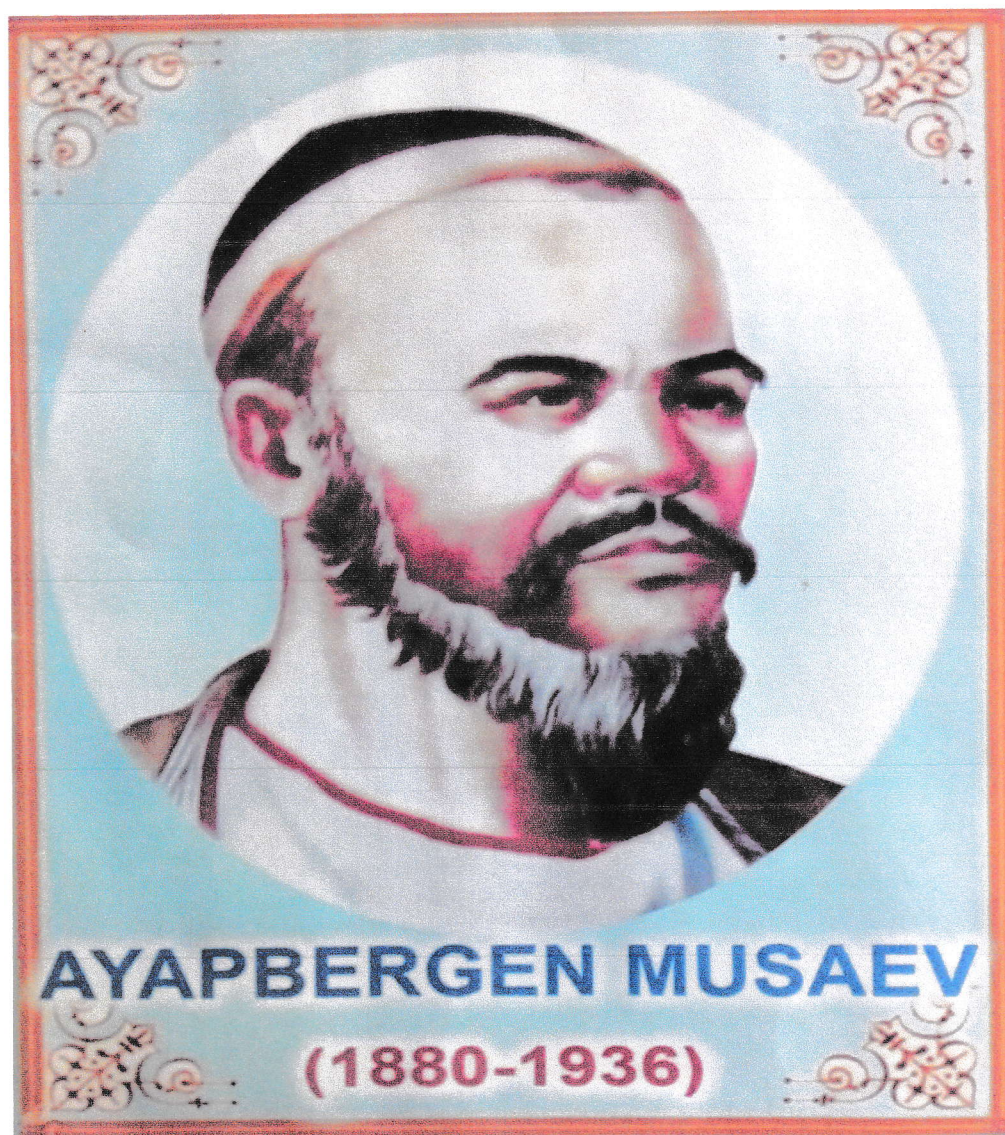

Qaraqalpaqstan Respublikası Shomanay rayonu Málímleme-kitapxana orayı

Málímleme- bibliografiya xızmeti.

“Aydın-aydın kóller qaraqalpaqta”

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı wákili A.Musaevtıń (1880-1936) 145 jılıǵına arnaladı.

Shomanay rayonu

“Aydın-aydın kóller qaraqalpaqta”

Húrmetli kitapqumarlar.

Bul qollanba qaraqalpaq ádebiyatında salmaqılı úlesi bar shayır Ayapbergen Musaev tuwıǵanına 145 jil tolıw múnásibetine arnaladı. Qolıńızdaǵı bul metodikalıq qollanbada belgili qaraqalpaq xalıq shayı, talantlı lirik Ayapbergen Musaevtıń ómiri, dóretiwshilik joli menen jaqınnan tanısasız.

Qolanba bir neshe bólimdi óz ishine aladı.

1 Ayapbergen Musaevtıń ómiri hám ádebiy xızmeti.

2 Shayır dóretpelerinde hayal-qızlar teması.

3 Shayırdań turmısliq shıǵarmaları.

4 Jumor-satırtaıq qosıqları

5 Shayır haqqında izertlewler.

Ayapbergen Musaevtıń ómiri hám ádebiy xızmeti.

Ayapbergen Musaev (1880-1936). Ayapbergen Musaev adebiyatımızda belgili orın iyeleytuǵın belgili shayı. Ol qaraqalpaq adebiyatınıń dáslepki dawirinde tereń ideyalı shıǵarmalar dóretti. Qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi turmısında, jańa sociyalistlik turmısında óz kózi menen kórgen shayı. Qosıq jazıw menen birge xalıq dástanların qıssaxanlıq penen atqarıp, qaraqalpaq dástanlarınıń kópshiligin yadınan bilgen hám xalıq qosıqların jetkeriwde ayrıqsha orın iuyelegen. Ayapbergenniń shıǵarmaları revolyuciyaǵa shekemde xalq arasında keń taraldı. Oktyabr revolyuciyasınıń jeńislerin, partiyanıń siyasatın heshqanday taysalmastan, shın júreктен qabil aldı. Sonıń menen birge, ol bul jana turmıstıń jarshısı bolıp, birinshi ret qosıqlar dórete basladı. Brinshi bolıp jańa turmıs haqqında jańasha jırlap ótken. Ayapbergen qaraqalpaq adebiyatınıń iri baslawshılardan biri boldı. "Bola basladı", "Moynaq", "Yaranlar", hám t. b, shayırdıń kórnekli shıǵarmaları sanaladı. Bola basladı

Tariyx bir ming úsh júz otiz úshinde,

Zaman hár tárepke dóne basladı.

Jurt jilasıp Nikolaydıń tusında,

Hártúrli húkinge kóne basladı.

"Soldat ber" dep musulmanıw, orısqa,

Gubernator buyırıq berdi bolısqa,

2 -
Jeti úyden bir adam aydap urısqa,
Gedey jılap, baylar kúle basladı.

Ayapbergen Musaev 1880-jılı házirgi Moynaq rayonınıń “Molla pirim” degen jerinde tuwılǵan. Ákesi kámbaǵallaw bolsa da eskishe sawatı bolǵan. Ayapbergenniń ákesi de xat jazıp, xat tanıtuǵın sawatı bar adam bolǵan. Sonlıqtan onı awıllasları “Muwsa molla” dep ataǵan. Ol kúldirgi sózlerdi kóp qollanatuǵın yumorga tolı adam bolǵan bolsa itimal.

Ayapbergenniń bir qansha tuwısqanları bolıp, olardıń eń úlkeni Jámiy 1950-jılı qaytı boladı. Onıń eki balası- Shamurat, Elmurat Moynaqta jasaǵan.

~~Onnan keyin Ayapbergenniń ekinshi apası Iljan edi. Ol burınraqta qaytı bolǵan. Onnan Tlewmurat qalıp, ol 1959-jılı Moynaqta 63 jasında qaytı boladı.~~

Ayapbergenniń úshinshi apası Gúlsánem, túrtinshi apası Biybisanemler erterekte qaytı bolǵan. Olardan qalǵan balalar Watandarlıq urıs jılları ólgen. ~~Ayapbergenniń óziniń kishi qarındası Aysánem Qońıratı burınǵı Sverdlov atındaǵı kolxozda jasaǵan. Ayapbergenniń Aysánemnen soń tuwılǵan Allabergen degen inisi bolıp, ol jeti jasında qaytı bolǵan.~~

~~Ayapbergenniń milleti qaraqalpaq, qıyat degen urıwdan qarjawbaras tiyresi. Ayapbergenniń ákesi Muwsa 1915-jılı qaytı bolǵan. Ayapbergen awıllıq eski mektepte oqıydı. Dáslep “Keshiw japtıń” boyında Yusup maqsım degenge, soń “Qıyat japtıń” boyında Ábiraman molla degende oqıydı. Xat jazıp, xat oqıtuǵın dárejege jetken soń, úlken medresege barıp oqıw ushın turmıs jaǵdayı kótermey oqıy almadı. Adamlar menen sherik bolıp diyqanshılıq etiw menen shuǵıllandı. Sol dáwirde qıssa oqıwdı kásip etedi, 1926-1927 jılları shayır Sor kól bolısında xatker bolıp saylanıp, onda eki jılday isleydi.~~

~~1928-jılı burınǵı Sverdlov atındaǵı kolxoz territoriyasında birinshi ret on kisi quralıp, artel bolıp paxta egedi. Oǵan “On artel” degen at beredi. 1929-jılı bul xojalıq kóbeyip júzge jetedi. Onnan keyin oǵan “Shólkem” degen at beriledi.~~

1931-jılları Ayapbergen Moynaq rayonında “Taxtaqayır” degen jerge bir qansha sebepler menen kóship baradı. Onda óziniń aǵayınları, urıwlasları menen birigip, sor kólge shıǵıp taǵı da, “Segizinshi mart” degen kolxozdı qurap, sonda isleydi. 1935-jılı “Taxta-qayırǵa” (házirgi Moynaq rayonınıń 5-awıl keńesi, Kalinin atındaǵı kolxoz) Jámbiy degen apasınıń úyine qıdırıp barıp, sonda awırıp qaladı. Ayapbergen awırıwınan táwir bolıp kete almay, sol jerge úyin kóshirip aladı.

Ayapbergenniń birinshi hayalı Gúlziya qaytı bolǵan. Onnan bala qalmaǵan. Ekinsha hayalı Uǵıljan ol da qaytı bolǵan. Onnan Reypnazar degen bala qaladı. Úshinshi hayalı Qanımbiyke .

Ayapbergenniń ortanshı balası 1930-jılı tuwılǵan, Ayapbergenov Reyimbrgen Nókistegi radio esittiriw komitetinde islegen. Onıń hayalı, eki qızı, eki ulı bar.

Onnan sońǵı Ayapbergenniń qızı Biybiziynep 1933-jılı tuwılǵan. Házir Kirov atındaǵı Diyqanabad APJ (sovxoz)da jasaǵan.

3

Ayapbergenniń tórtinshi balası Ayapbergenov Qayıpnazar. Bul Ayapbergen ólgende tuwılǵanına bir ay shaması bolıp qalǵan. Er jetip muǵallım bolıp isledi.

1956-jılı shóikemlestiriłgen ádebıy ekspediciyaǵa qatnasıwshı B. İsmayılov, G. Esemuratov, A. Karimov, M. Nurmuhammedov, G. Seytnazarov hám basqalardıń qoljazbalarında Ayapbergenniń ómir bayanın tolıqtıratuǵın ádewir faktler bar. Olar da joqarıda ayılǵanlardı quwatlay kelip Ayapbergenniń ákesi Musa hayalı qaytı bolǵannan keyin jarılıq saldarınan qayta úylene almay, balalardı ózi tamaq pisirip berip, ózi kirlerdi juwatuǵın bolǵanı, Ayapbergenniń ózi de awır turmısta kún etkeni kórsetiledi.

Sawat ashıwda dáslep óziniń atası Muwsa molladan, keyin awıldaǵı diniy mektepten tálim alǵan. Ol ádewir sawatlı bolǵan. Sebebi ol “Gárip-ashıq”, “Yusip Ziliyx”, “Goruǵlı” dástanların oqıǵan.

Qıssaqanlar namalarına salıp xalıq arasında Nawayınıń, Maqtumqulınıń, Ájiniyazdıń, Kúnxojanıń, Berdaqtıń shıǵarmaların jırlaǵan. Awıllardaǵı qatıqulaq adamlardan xalıq erteklerin, dástanların tuńlaydı. Toylarda kelinshekler betin ashadı. Sóytip 15-16 jaslarınan baslap ózi qızlarǵa arnap “Gárip” geyde “Molla” degen laqap penen qosıqlar jazadı. Ayapbergen awıl adamalrı menen birge jasaydı. Diyqansılıq isleydi, balıqshılıq penen shuǵıllanadı. Qolı bos waqtında awıl adamlarına qosıqlar, dástanlar oqıp beredi.

1936-jıl 3-martta qaytı boladı. “Taxta-qayır” degen jerdegi “Nasurılla Maqsım” degen áwliyege jerlenedi. Házir qábiri sonda. Ayapbergen XX ásirdeń basında alpıstan aslam qosıq jazǵan. Shayırdıń birinshi toplamı “Asarlar” degen at penen 1941-jılı kitap halında baspadan shıǵarılgan. Sonnan keyin onıń shıǵarmaları awızdan awızǵa tarqalǵan. Shayır shıǵarmaların jazıp alıw hám baspaǵa tayarlawda N.A. Baskakov, T. Bekimbetov, X. Axmedovlar miynet etken. Onıń bul qosıqlarınıń derlik barlıǵı hár tobı tórt qatarlı yamasa úsh ırǵaqlı, 9-11 buwınlı, birgelki uyqashlı, jup uyqashlı hám aralas qosıqlar. Ayapbergen shayır XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı siyasiy-jámiyetlik, sotsiyallıq, mádeniy rawajlanıw belgilerin óz dóretiwshiligine sinirgen adam. Onıń shıǵarmalarınń bir qatar sıpatlı usı belgilerin usı mádeniyattıń dástúri belgileytuǵın edi desek qátelespeymiz. Turmısta bolıp atırǵan hár bir hádiysege ser salıwshı ziyrek jas Ayapbergen xalıq basındaǵı azap-aqiretti, qayǵı-ǵamdı, xalıqtıń turmıs ushın qaytpas ǵayratın, miynet súyiwshiligin kórdi.

Ayapbergenniń birinshi mekrtebi – bul xalıqtıń turmıs, xalıq birinshi muǵallım, al sol xalıqtıń qayǵısı hám quwanışı- tvorchestvolıq ruwxlandırıwdıń birinshi bulǵı boladı. Jaqsı nárselerdi árman etiwdi, xalıq súyetuǵın shıǵarmalar dóretiwdi Ayapbergen xalıqtan úyerngen, xalıqtıń bay awız ádebiyatı onıń belgili shayır

bolıp ósiwine tásir etken. Ayapbergenniń shayır bolıp qáliplesiwinde xalıq awız ádebiyatınıń tutqan ornı kútá úlken.

Qaraqalpaq xalıq awız ádebiyatqa bay ekeni málim. Miynet hám muhabbat qosıqları, zalımlıq-zulımlıqlarǵa qarsı gúres, ádillik haqqında qosıqlar anadan tuwılıp tili shıqqannan keyin tap ólip ketkenshe aytilatuǵını anıq. Batırлық hám qaharmanlıq obrazları bolǵan "Shaxnamadaǵı" Rustem obrazı, Góruǵlı, Alpamis, Qoblan, Arıshın, Gulayım obrazları áwladtan-áwladqa ótip, xalıqtıń súyetuǵın obrazları bolıp keldi. Awız ádebiyatında basqa da mazmunǵa kútá bay túrleri bolǵan, naqıl maqallarda xalıqtıń ásirler boyı toplaǵan danalıqlarınıń barın, ertek hám gúrrińlerde kútá sulıw qıyal menen realistlik oy pikirlerdiń, jaqsı úmit hám ármanlardıń bar ekenin kóremiz. Folklordıń eń jaqsı úlgerinde haqıyqatlıq turmıs durıs súwretlengen, qosıqları namaǵa kelgish, ıqshamlı, tili jeńil hám túsiniqli, kórkem bolıp keledi. Ullı rus xalqınıń xalıq poeziyası haqqında V.G.Belinskiy : "Rus xalıq poeziyasınıń avterı rus xalqınıń ózi, al ayırım adamlar emes" deydi. Bul kórsetpe qaraqalpaq xalıq poeziyasına da tán. Usılardıń barlıǵı Ayapbergenniń dóretiwshilik mektebi bolǵan, usılardan tálim alǵan. Shayırdıń shıǵarmalarında ıqshamlıq, ótkirlik aforizm belgileri xarakterli. Xalıqtıń turmısın, kórgen kúnlerin, oylagan oyların, úmitlerin kórsetiw, súwretlew tek ayırım dástanlarda ǵana emes, kórneklei, aldınıǵı qatardaǵı shayırlardıń dóretiwshiliginde de súwretlengen. Bular haqıyqatlıqtı óz shıǵarmalarında durıs kórsetip, xalıq tárepinde bolıp, demokratiyalıq, gumanizm ideyaların jırlaǵan. Usınday shayırdıń biri Ajiniyaz qosıbay ulınıń (1824-1878) dóretiwshiligi Ayapbergen Musaevqa óz tásirin tiygizgen.

A Musaevtıń bunday turmıs awhalın xalıq kópshiligi menen tıǵız aralasıp, jarlı turmısın úyreniwge ol turmıstı óziniń úyinen seziwge, xalıq tatqandı tatıp, xalıq penen birge bolıwǵa, shıǵarmalarında xalıq turmısın haqıyqatlıq penen kórsetiwge tolıq tásir etedi.

Shayırdıń revolyuciyanan burınǵı shıǵarmaların analizlegenimizde onı tolıq kórsetiw ushın hár tárepleme alıwımız kerek. Sebebi revolyuciyanan burınǵı shayırlardıń, sonıń ishinde A.Musaevtıń da shıǵarmaların úyrengende, „...bizge ásirese qızıqlısı hár qanday sebepler menen óz waqtında aqırına shekem jetkerilmey qalǵan sol ideyaların biziń waqtımızda is júzine asıwı... bolıp tabıladı. Demek, A.Musaevtıń revolyuciyaǵa shekemgi arzu-ármanları, úmitleri qalay súwretlenedi, olardı shayıır kórkem ádebiyatta qalay bere aladı, qaraqalpaq xalıq qanday zamandı, qanday turmıstı ańsaǵan edi, kóp ótkellerden, qarama-qarsılıqlardan ótip, shıǵarmaların bas ideyası usılardı kórsetiwge qaratıla ma, sonı kózden ótkeriwimiz kerek.

Sonı da kórsetip ótiw lazım, A.Musaevtıń revolyuciyaǵa shekemgi shıǵarmaları qaraqalpaq xalqınıń bólim-bólim bolıp, xalıq huqıqsız awır turmısta jasap turǵan

waqıtta, ekonomikalıq jaqtan eń artta qalǵan el jaǵdayında payda bolǵanıń hám sıǵarmalarǵa bul jaǵdaylardıń ózi tásir etkenin názerde tutıwımız kerek.

Hár bir jazıwshı, shayır dóretiwshı xızmetker-ol ayırım klasstı, ideyalıq baǵdardıń jırshısı, sonıń xızmetkeri. N.G.Chernıshevskiy „...ádebiyat-anaw, ya minaw baǵdardaǵı ideyaǵa xızmet etpey tura almaydı-dep „iskusstvo-iskusstvo ushın,, degen burjuaziyalıq súrenđi áshkaraladı.

Hár bir jazıwshı, hár bir shayır tek sulıw shıǵarma jazǵanı ushın ǵana jazıwshı, shayır bolıp tanılmay, al óz klası, óz xalqı ushın xızmet etiwı menen tanıladı. Sonıń ushın biz A.Musaev óz shıǵarması arqalı xalıqqa qalay xızmet etti, xalıq tárepinde bolıp xalıqlıq ideyalardı qalay kórsetti, sonı anıqlasaq, shayırdıń kimge, qaysı klassqa xızmet etkeni málim boladı. Miynetkesh xalıq tárepinde bolıw ushın sol waqtaǵı húkim súrip turǵan dúzimge qanday forma bolsa da narazılıq bildirip onı áshkaralaw, miynetkesh xalıqqa baxıtsızlıq tuwdırıp otırǵan usı dúzim hám onıń tártipleri ekenin ádil kórsetiwı kerek edi. Usı wazıypa ɵrınlanǵanın kórsetsek, onda shayırdıń tiykarǵı ideyalarınıń birin anıqlap, onıń miynetkesh xalıq tárepinde, xalıq shayırı bolǵanın dálilley alamız. Shayır “Senıń” degen qosıǵında:

„Menıń aytqan sózime nan”

Ádil tɵre joǵdur sultan... deydi.

Taǵı da jaqında tabılǵan shayırdıń óz qolı menen jazılǵan qosıqlarınıń ishindegi “Keldi” degen qosıqta bir qatar shekleniwlerge, diniy sezimlerge qaramastan:

Kórıń áyyamı doslar,
Nechuk zamanǵa keldi.
Zalımlardıń zulımıdın,
Eller pıǵana keldi.

Zulım áyleyip alurlar,
Shahlarda ádalat joq,
Shuhalı taam erlar,
Pirlerde karamat joq.

Zulım áylep puxaranı,
Óz erkine qoymaslar,
Hadal haram demesler,
Jep-ishibin toymarlar...

Degen tiykarǵı ideyanı belgileytuǵın ótkir qatarlar bar. Bul qatarlardıń sózi túsiniikli, mazmunı anıq. Bul úlken xalıqlıq ideya.

-Taǵı da sonı kórsetip ótiw kerek, shayırdıń “Keldi” degen qosıǵınıń kóp jerleri xorezmli belgili demokrat shayır Avez Utardıń

„Sipohi para istar,
Mulla ijora istar,
Bechara chara istar,
Bir chara zaman barmu?

Degen qosıqaları menen únles. Bul jerde eki shayırdıń bir-birine tásirin aytıw qıyın bolsa da, tema ideyalıq únleslik mádeniy baylanıs izleri seziledi.

Bul ideyanı xalıqtıń awır turmısın haqıyqatlıq penen durıs súwretlep kórsetiw arqalı da bere bilgen. Ádilsizlik, huqıqsızlıq, qattı eziliw arqasında xalıq turmısı qanday awhalğa kelip jetkenin shayır óziniń “Qayda” hám “Ógiz” degen qosıqlarında ashıq kórsetken. “Qayda” degen qosıqtaǵı „Suw tabılmas, endi bizge pal qayda” dewi, miynetkesh xalıqtıń awır turmısın obrazlı sózler menen ańlatadı. Al, “Ógiz” degen qosıǵında:

Senindey ógizdi allam bermesin,
Seniń júrgenińdi hesh kim kórmesin,
Wártin tayıp, digir sımp júrmesin,
Ásterek júr shıǵırdı sındırdıń

Háptede bir mashıǵımnan ótesen,
Izińnen aydasam, keyin ketesen,
Awzıńdı ırjıyıp, mazaq etesen,
Ásterek júr shıǵırdı sındırdıń - deydi

Bul tek shayırdıń óz turmısı yaki bir awılǵaǵı diyqanlardıń turmısı ǵana emes, revolyuciyadan burınǵı Qaraqalpaqstandaǵı pútkil miynetkesh diyqanlardıń turmıs kartinası. Qosıqtıń mazmunına únilip qarasaq, tereń ideyanı, usınday turmıs kartinası menen omıń sebeptilerine shayırdıń narazılıǵın, ashırwın, náletin kóremiz. Bunday awır turmıstı kórsetkende, onı sol waqtaǵı baylardıń, iyshan mollalardıń, atqa-minerlerdiń, xalıqtı ezip, xalıq miyneti arqasınan óziniń baylıǵın arttırıp, turmısın jaqsartıp otırǵanlar menen salıstırıp kórsetedi. Bunday islew kúta túsiniikli bolıp kórinedi. 1904-jılı jazılǵan “Yaranlar” degen qosıǵında shayır:

„...Qayshı qulaq mindi astına árebi at,
Qorjında kókshayı,aldında nabat,
Juptısı Sayatxan, misli periyzat,
Ármansız dáwrandı súrdi yaranlar,.. deydi.

Eki turmıs. Taǵı da ol “Qalmurat” degen qosıǵında:

„... Ákeń seniń Dosheke jurttı qıynaǵan,
Para alıp haram dúnya jıynaǵan,
Ol peyilinen elge, xalıqqa sıymaǵan,

Ákeńniń jolınan júrme Qalmurat... dep, Qalmurat degenge xalıq atınan eskertse, al onıń ákesiniń paraxor bolıp xalıqtı qıynağanın, jıynağan malı miynet penen emes, hiyle, xalıqtıń esabınan aldap jıynalğan mal ekenin áshkara qıladı. Paraxorlıq- sol waqıttaǵı dúzimniń jazılmas keseli. Bunı áshkaralaw- obektiv túrde patshalıq, xanlıq dúzimdi áshkaralaw bolıp shıǵadı. A.Musaev óziniń “Taymasbek” degen qosıǵınıń aqırında bılay deydi:

„Yaranlar bul zaman qapılğan waqıt,
Ǵarıptıń basınan ketpegey baxıt,
Baxıt gúli solıp sınbasın saqıt,
Endigisin ózińiz bil yaranlar...”

Bul jerde “bul zaman qapılğan waqıt” dewi, onıń ulıwma xalıq ushın qolaylı, baxıtlı zaman kelerme, bul zaman zaman emes degen demokratiyalıq ideyası. Bulardıń barlıǵı sol waqıttaǵı “xalıqlar tyurması” bolğan zamanga qarsı ulıwma xalıqlıq ideya.

Sahyır bir qansha qosıqlarında sútxor baylardıń minez-qulqın, adamgershilikke sıymaytuǵın pás ádetlerin, jetim-jesirge islegen zulımlıqların áshkaralaydı. Kisiniń malın baǵıp, otın jaǵıp kún kóretuǵın jetim ballardıń, gedey adamlardıń awhalın shayır óz kózi menen kórip, oǵan janı ashıydı, qolındaǵı quralı –qosıǵın paydalanıp, adamdı eziwshilerge túyreydi.

Ekspediciya materiyallarınıń anıqlawı boyınsha shayırdıń birinshi qosıǵı bolıp esaplanǵan “Suwshı bala” da shayır kórgen turmısın natural berse de, shın haqıyqatlıq, tereń mazmun, xalıqlıq ideya kórineydi. Jarlı balanıń tamaq bermegen soń shıǵır aydawdan, suwshı bolıwdan qashıp ketiwi menen shayır bunday turmısqa narazılıǵın, baxıtsızlıqqa shıdamsızlıǵın bildiredi, onnan qutılıwdıń jolın izlegen sıyaqlı.

Saparbay degen jetim bala Eshimbet degen bayǵa suwshı júredi. Kúni-túni ayanbay islese de, bay oǵan jarıtıp awqat bermeydi. Bala istıń awırınan, onıń ústine jarıtıp tamaq jemegennen keyin ólerge keledi. Bul awhaldı kórgen Ayapbergen Saparbaydıń tilinen “suwshı júrmeńler” degen qosıq jazadı. Onda

“Eshimbetke suwshı júrdim báhárden,
Ózinen de burın turdım sáhárden,
Úyi janǵır jarıtpadı náhárden,
Bunıńday zalımǵa suwshı júrmeńler

Jaqsını ishedı ózleri qalıp,
Suwshıǵa beredi kepekti shalıp,
Suwshı bala asar kózi alarıp,
Bunıńday zalımǵa suwshı júrmeńler.

Bul qatarlardan, birinshiden, bay menen jarlı jetimniń kelisimge kelmeytuǵını, mawasa bolmaytuǵın awır turmıs ayırmashılıǵı, jámiyette tutqan ornı kórinse, ekinshiden, hár bir bay qolında ezilgen jarlı jetim-jesir, gedey óz muń-sherin, qayǵılı baxıtsızlıq awhalın, óz súwretin, óz janı, táni menen sezedi. Sonıń menen birge bul qatarlardan shayırdıń jámiyetlik kóz qarastaǵı tereń ideyası, xalıqlıq oy sezimi Eshimbetlerdiń adamgershilikke jatpaytuǵın pás peylin kórsetiw menen birge, olarǵa gázebi, olardı jek kóriwshiligi, olardı xalıq aldında qattı ayıplawı, jetim balanı jan-táni menen súyiwi, onıń tárepdarı bolıwı kórinedi.

Qosıqtıń payda bolıw jaǵdayı menen dóregen waqıtı 1914-1915 jılları shayırdıń qalıplesip ideyalıq baǵıtı tiykarınan xalıqlıq baǵdar alǵan hám sana-sezimi ósken, xalıq gúresinen keleshektiń jariq sáwlesin ańǵara baslaǵan jaǵdaylarǵa tuwra keledi.

Óz zamanınıń aldınǵı qatar adamı bolǵan shayıır, islam dininiń, onıń wákilleri bolǵan molla-iyshanlardıń jaman, adamgershilikke jatpaytuǵın minez-qılıqların qattı áshkara etedi. Bunı shayırdıń shıǵarmaları dálilleydi. Shayır “Taymasbek” degen qosıǵında Taymasbek tilinen axun-mollaǵa qarap bılay deydi:

„Óziń tálip ilim, etkenin buzıq,
Adamlar qırılsa, kóreseń qızıq,
Saǵan duwrı, bizdey gáripke qıysıq,
Dedi barıp, Taymas batır yaranlar...”

“Kamalǵa” degen qosıǵında:

„...Palwaniyazdan basqa shıqtıń,
Ala tuyaq qasqa shıqtıń...”-dep bul jerde maqsımınıń

hiyleker ekenin ekenin áshkaralaydı. Shayır óziniń “Kamal” degen qosıǵında taǵı da molla Kamaldı áshkaralap:

„...Meshit salar bina qılıp gúz bolsa,
Jánjel salar, igri ayılǵan sóz bolsa,
„Eri ólip qayıp kelgen qız bolsa,
Alıp kelsem”-degen qıyalı bardur...-deydi. Din wákilleri

áshkaralanǵan shıǵarmalar bunnan basqa da ádewir bar. Máselen, onıń “Dáwim ulı” degen qosıǵında:

„...Izleń, sorań, taba almadı,
Ne qılıp sorıń qaynadı,
Eki kún porxan oynadı,
Shaytanǵa mákkem sıyındı.

Jalǵan sóylep, boldıń ási,
On bir teńge sendin razı,

Kitap ashıp Abılǵazı,
Úyińe adam jıyıldı...”

Biraq, bul isleriń menen haramnan jıynaǵan teńgeń tabılmadı, porqan da, kitap ashqan axun da, shaytanǵa sıyınıw da paydasız demekshi boladı. Ayapbergenniń dindi, ruwxaniylardı, din xızmetkerlerin áshkaralap jazǵan bul shıǵarmaları, sol waqtaǵı dúzimdi, tártipti kritikalaw ushın ǵana bahalı bolıp qalmaq, házirgi waqıt ushın da júdá bahalı, óziniń kúshin joymaytuǵın, xalıqtı kommunistlik ruxta tárbiyalaw isine paydalanıw ushın kúta kerekli ótkir shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Shayır dóretpelerinde hayal-qızlar teması.

Shayırdıń patsha, xan hám feodallar, baylar, bekler, sultanlar-ruwxaniyeler, húkim súrip turǵan jámiyetlik dúzimdi kritikalawı onıń hayal-qızlar haqqında jazǵan qosıqlarınan taǵı da anıq kórinedi. Revolyuciyanı burın, ásirese Islam dini qattı rawajlanıp turǵan waqta hayal-qızlar haqqında jazıw, olardı erler menen birdey huqıqlı adam qatarında kórsetiw-bul úlken progressiv ideya, úlken adamgershilik is. Islam dini - hayal - qızlardı tolıq adam emes, „olardıń shashı uzın aqılı qısqa” dep járiyalap hayal-qızlardı xorlap, zorlıq astında tutup, mal ornında kórgen bir zamanda, A.Musaevtıń buǵan kónbey, haya-qızlardı turmıstıń gúli dewi-bul álbette kewil qoyarıq ideya, úlken narse. A.Musevtıń ishıqı muhabbat súyiwshilik haqqındaǵı qosıqlarınan bul ideya jaqsı anlanadı. Shayır óziniń “Kelin” degen qosıǵında:

„...Haslı insan óziń kórseń periyzat,

Ádebi ikramı mıń qızdan zıyat,

Qartaysa da dańqı jatpas tulpardıń,
Ózge qus húrmetin biler suńqardıń,
Qosılıp teńine shıǵarıp dańqın,
Íǵbalı ashılıp jangán shıraǵı...”

Bul jerde shayır kelinniń óz teńine qosılǵanına shad boladı, oǵan kewli toladı, onıń aqıllı, ádepli ekenin aytadı. Shayır “Maqsımjan qız” degen qosıǵında

„...bes kún yalganshıda keshirdi atıń,
Jaqsımın-jamannıń bilip qımbatın...”

dep, Maqsım qızdıń aqıllı, dana, jaqsımı-jamandı ayıra biletuǵın ziyrek adam ekenin kórsetedi.

Ayapbergen Musaev kóp qatın alıwshılardı áshkaralaydı. Misalı, óziniń “Íshqipaz” degen qosıǵında:

„ Bul qıyat ishinde úsh qatın alıp,
Shunda hám toymadıń boldıń ishqipaz,

Jetim-jesir qatınlarǵa kóz salıp,
Sen anıń ishqında yandıń ishqında...”

A.Musaevtıń hayal-qızlarǵa kóz-qarasın, tiykarǵı ideyalıq baǵdarın shayırdıń “Yaranlar” shıǵarması kórsetedi. Bil házirgi tabılǵan, shayırdıń ózinen jazıp alınǵan qoljazbalardıń kórsetiwi boyınsha 1904-jılı jazılǵan. Shıǵarma 124 qatardan ibarat. Shıǵarmanıń mazmunı- Qutlımurat degen más, qurǵın jigit. Sor kólde bir jaqsı qızdı esitedi, onı hayal ústine algısı keledi. Elinen atlanıp Qońırat bazarına barıp, kerek-jaraǵın alıp qızdıń eli Sor kólge baradı. Qızdı ushıratadı, qız kelisedi, tünde alıp qashatuǵın boladı, bunı qızdıń eli sezedi, biraq jigit, hayalı Sayatxan menen oylaspaganı esine túsip, tünde wádeli jerge barmaydı. Wádesin buzadı, qız kútip-kútip, keyin qaytadı, jigitti Sor kólshiler masqaralaydı, jigit awılına qaytadı, úyine kelgen soń hayalı Sayatxan jigitti sabaydı. Qurban degen aǵayınleri araq túsip arashalaydı, biraq Qurban da ideyalıq jaqtan Sayatxan tárepdarı boladı. Qutlımurat el-xalıq hám óz hayalı aldında shermende bolıp, endi eki qatın almaytuǵın bolıp ant ishiw menen waqıya tamam boladı. Bul waqıyanıń anıq bolıwı da múmkin. Bunı biz sóylesken unformatorlar tastıyıqlaydı. Biraq, shayır bolǵan waqıyanı tiykar etip alsa da, onı ózinshe qayta islep, qaraqalpaq xalıqınıń ortalıq, haqıyqat turmıs waqıyası etip ulıwmalastırǵan.

Shayır bul shıǵarma menen qanday ideyanı bergisi keledi? Eń dáslep bul shıǵarmada da sol waqıttaǵı dúzimdi áshkaralaydı. Eki hayal alıwǵa tıyım salınbaǵanın, hayal-qızlardıń basında erik bolmaǵanın, mal tappaǵan jarlı jigitler súygenin ala almay júrgende, malı barlar qanday bolıwına qaramastan kóp hayal alıp júrgenin kórsetedi. Bunı shayırdıń:

„...Aytur Qutlımurat jandın keshermen,
Dúnya malın sol qız ushın shańsarman,
Ólmesem, shul qızdı alıp qasharman,

Dep hám óz malını tókti yaranlar...” degen qatarları tolıq tastıyıqlaydı. Shayır bul shıǵaramada hayal-qızlar azatlıǵın súyiwshilerdi jariqqa shıǵaradı. Hayal-qızlar azatlıǵı ushın gúres sezimin oyatadı, hayal-qızlardı óz azatlıǵı ushın gúreske shaqıradı. Sayatxanǵa sóz berip, shayır bilay deydi:

„...Qız almasañ endi meniń ústine,
Qaraymasañ óziń bálent pástine,
Netsem bolar seniń qılǵan qastına,

Diyip anı jerge urdı yaranalr...” Bul qatarlar biziń joqarıdaǵı aytqan pikirimizdi tastıyıqlaydı. Shayırdıń oy-pikirin Sayatxan tárepinde ekenin, Sayatxandı jaqlaytuǵını shıǵarmanıń barlıq jerinen kórinip tur. Shayır Qutlımurattıń hayal ústine qız alaman dep, lap urıp júrip shermende bolǵanına ókinbeydi, qayta onıń üstinen óziniń hám xalıqtıń húkimin shıǵaradı. Shayır:

„...Óziń jerge tóktiń inabatıńdı,

Kim al dep buyırdı eki qatındı...” deydi.

Shıǵarmanıń tiykargı baǵdarı, ideyası shayırdıń oy-pikirleri mine usılardan ibarat. Bunnan shıǵarmanıń tereń mazmunlı, joqarı ideyalı ekeni anıq kórinip tur. Shayır bul shıǵarması menen óz zamanınıń aldınǵı progressiv adamı qatarına kóterile alǵanın kóremiz. A.Musaevtıń bul shıǵarması ózbek xalqınıń súyikli perzenti Hamza Hákimzada Niyazıydıń 1915-jılı jazǵan “Urlanǵan ómir” pessası menen únles. Hamza Hákimzada bul pessada jas qız Máriyamxannıń ǵarri iyshangá eriksiz berilgenin, xorlıqqa shıdamay qızdıń ózin-ózi óltirgenin kórsetedi. Qızdıń ólimi menen avtor sociyal hám ruwxıy jaqtan eziliwge qarsılıǵın bildiredi. Hayal-qızlarǵa azatlıqtı tileydi.

Demek, bulardıń barlıǵı A.Musaevtıń hayal-qızlarǵa qanday kóz qarasta bolǵanıń bizge túsiniwge múmkinshilik beredi. Bulardıń hámmesi shayırdıń hayal-qızlar haqqında haqıyqatlıqtı jırlap, tiykargı shıǵarmaları progressiv ideyanı kórsetedi. “Mazlım janan” degen qosıqta da tiykarınan durıs ideya berilip qızdıń shin adamgershilikli, eki sóz sóylemeytuǵın qız ekenligin kórsetse de, qızdıń atı shıǵıwı ushın dúnya mal kerek, degen nadurıs ideya qarama-qarsılıq bar. Usı qosıqta:

„...Dúnya kerek qızdıń atı keshpege,
Sallanıp,tuwlanıp tolıp taspaga,
Miyman kelse tuwra attan túspege,
Sıylasıqlı úyi sonday jay edi...” deydi.

Bul baylıqqa bas iyiw ekenligi kórinip tur. Al, baylıq miynetkeshlerdi eziw esabınan bolǵanı anıq. Biri-birine qarama-qarsı ideyalar shayırdıń bunnan basqa da shıǵarmalarında ushırasadı. Bul shıǵarmada bir-birine qarsı eki ideya, eki túrli kóz-qaras kórinip turadı. Ásirese bul awhal shayırdıń hayal-qızlar haqqındaǵı jazǵan shıǵramalarında ádewir bar. Qızlardıń xızmetinde jeńgelderdiń qol qawsırıp, barlıq aytqanın orınlap turıwı usıǵan eski salt-sanada A.Musaevqa júdá jaqsı bolıp kórinedi. Biraq, bul qáte kemshilikler shayırdıń hayal-qızlarǵa tiykargı durıs kóz-qarasın, joqarı progressiv ideyasın páseńletpeydi, kemitpeydi.

Shayırdıń dúnyaǵa kóz-qarasındaǵı qáte-kemshilikler ushın onı ayıplaw qıyın. Sebebi, bulardıń barlıǵı sol zamannıń qrama-qarsılıqlarınan, óziniń de bir qatar shekleniwler bolǵanınan payda bolǵan qáte-kemshilikler ekeni anıq.Usıǵan qaramastan shayıır kópshilik shıǵarmalarında sol waqıttaǵı húkim súrip turǵan patshalıq, xanlıq dúzimdi barınsha kritikalap, din wákıllerin áshkaralap, hayal-qızlar haqqında durıs kóz-qarasta bolıp, progressiv ideyanı alǵa qoyǵan.

Bunday aldınǵı ideya shayırdı topa-torıstan, birden kelip shıqpaǵan bolıwı kerek, oǵan turmıs haqıyqatlıǵın jaqsı bilip, onı ómirdiń eleginen ótkerip kelgen bolıwı

tiyis. Bul joqarǵı ideyalardıń xalıq turmısı menen tamırlas ekeni málim. Shayır onı sezip, kórkem ádebiyatta sáwlelendire bilgen.

A.Musaevtıń jámiyetlik qubılıslarǵa, hayal-qızlar máselesine kóz-qarasta aldınǵı ideyadaǵı progressiv adam bolǵanın, onıń jasaǵan dáwirindegi bir qatar shayırlardıń shıǵarmaları menen salıstırıp kórsek, taǵı da, anıǵıraq seziledi. Shayır Razbek Qorazbek ulı (1910-jılları qaytıw bolǵan) “Táriypi dástan” degen shıǵarmasında:

”Kólde órdek penen ǵazlar,
Qırmızı gúl alma kózler,
Qırıq qániziw, begiw qızlar,
Periyzatlar Xiywadadur...” dep,

Xiywa xanı sarayındaǵı bası baylı, xannıń lázzeti ushın zorlıq penen jıynalǵan qızlardı maqtaydı. Usı qosıqtaǵı qızlardı táriplew tek sırtqı sulıwlıqqa beriliw, ideyasızlıq, hayal-qızlardı tek ıshqı jawınan súwretlewden ǵana ibarat. Onıń ústine A.Musaev sultanlar, tórelerde ádillik joq dese, Razbek Qorazbek ulı usı “Táriypi dástan”ında:

“Sıpayılar, Begzadalar,
Shahnıń ulı shahzadalar,
Xanıń bilen xanzadalar,
Xan zúriyadı Xiywadadur...” dep,

xannıń, onıń tuqımlarınıń dańqın joqarı kóteredi. Bul Razbek dóretywshiliginiń reakciyalıq diniy-feodallıq xarakterde ekenin kórsetedi. Ayapbergenniń zamanlası shayıır Qazı máwlik te hayal-qızlar haqqında tek bir jaqlı jırılǵan. Mısalı, onıń “Ǵázzeli Shımbay” qosıǵın alıp qarayıq. Onda qızlardıń tek sırtqı forması, bay qızlardıń saltanatı, sıpayı jigitlerdi maqtawlar ǵana beriledi. Mısalı:

„...Ulamalar oqır haqtıń sanasın,
Sońıra aytıp ketkenlerge duǵasın,
Baylar qızı taǵıp tillá jıǵasın,
Perizatdek qızları bar Chimbaydıń.

Biyler qızı óser urar sazını,
Esiter yigitler saz hawazını,
Májiliste shıǵarar kóp hawazını,
Qızını kórse yigitleri Chimbaydıń” deydi.

Bunday qosıqlardan baylardıń qızların maqtaw, jigitlerdiń saltanatın maqtawdan basqa shin muhabbattı seziw qıyın. Bul qosıqlarda hayal-qızlarǵa tek lázzet tabıw kózi menen ǵana qaraladı.

Ayapbergenniń hayal-qızlar haqqındaǵı kópshilik shıǵarmaları bularǵa tikkeley qarama-qarsı. Bunnan shayırdıń shıǵarmaları miynetkesh xalıq ideyasın jaqlap,

miynetkeshler klası ideologiyasın ańlatsa, Razbek, Qazımáwliktiń joqarıda kórse - tilgen shıǵarmaları feodal-eziwshiler ideologiyasın ańlatadı.

Biz A.Musaevtiń shıǵarmalarında sultanlardıń, tórelerdıń ádil bolmaǵanıń hám usınıń saldarınan xalıq azap-aqırette bolǵanın kórsettik. Bul jóninde shayır tek qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń wákılleri menen únles bolıp qalмай, qońsı respublikalardıń zamanlas aldınıǵı qatar ádebiyat wákılleri menen únles bolǵan. Qazaq ádebiyatınıń belgili shayırdı Jambıl Jabay ulı(1846-1945) patshalıq zamanda ádillik joq ekenin kórsetip, 1913-jılı jazǵan qosıǵında:

„...Wezlerde ádillik joq,
Ádillikti buradı,
Aq tayaqsha aynalıp,
Esiginde turadı.
Jazıǵı joq Jambıldıń,
Basına olar uradı...” deydi.

Jambıl bunı jeti suwdıń wezdi hákimleri 1913-jılı bir topar shayırlardı jıynap patshanı maqta degende bas tartıp aytqan bolsa da, haqıyqatın aytqan. Xanlar biylegen qara túnek zamandı ósh alıwshılıq sezimi menen áshkaralap, Jambıl sózleriniń birinde ; “Ei gedeylenip, bası baydıń bosǵasına baylandı” deydi. Bulardıń barlıǵı biziń joqarıda aytqan pikirimizdi tastıyıqlaydı.

Shayırdıń turmıshıaq shıǵarmaları.

A.Musaevtiń óz shıǵarmalarında patshalıq, xanlıq dúzimdi kritikalawı, áshkaralawı ózinen-ózi kelip shıqqan emes, turmıs haqıyaqtılıǵınan, turmısta bolıp atırǵan siyasiy-ekonomikalıq waqıyalarǵa baylanıslı kelip shıqqan. Biraq eldiń siyasiy-ekonomikalıq jaǵdaylarında qarama-qarsılıqtıń bolǵanıday A.Musaevtiń dúnyaǵa kóz-qaraslarında da qarama-qarsılıqlar bar. Ásirese shayır patshalıq, xanlıq dúziminen qutılıwdıń birden-bir tuwrı jolı-gúres ekenin, ádilsizlikti, huqıqsızlıqtı , miynetkeshlerdiń awır turmısın durıs kórsetip, biraq usı awhaldı joq etiw ushın, 1914-jılı jazǵan “Qayda” degen qosıǵında:

„...Aqıl kerek sóz mánisin bilmege,
Ráhber kerek tuwrı joldan júrmege,
Bay, jarlını bir kóz benen kórmege,
Ǵarip aytar ádalatlı xan qayda...” degen ideyanı beredi.

Bunda shayırdıń tiykarǵı ideyası elge tuwrı, ádil basshılıq kerek, barlıq adamǵa teń qaraytuǵın ádil basshı kerek deydi, -sonı árman etedi. Patshanıń, xannıń ádil bolmaytuǵının shayırdıń ózi tikkeley aytsa da, bilse de, bul jerde kórip turǵanınan arı asıp kete almay, qarama-qarsılıqqa túsiw bar.

Shayır kóp qosıqlarında din wákılleriniń jaman islerin kórsetip haqıyqatlıqtı aytıp, turmıs kartinasın realistlik penen berse de, ayırım qosıqlarında diniy shekleniwshilik, qarama-qarsılıq seziledi. Bul tábiyiy nárese. Óz zamanınıń aldınıǵı

adamı bolğan shayırga da eski mekteptegi tárbiyanıń hám turmıstaǵı qarama-qarsılıqlardıń, aynalasındaǵı adamlardıń tásir etiwi múmkin. Ásirese bul awhal shayırdıń 1914-1915-jılları jazǵan “Tabılmas”, “Muwsanıń tilinen” qosıqlarında shayırdıń alǵa qoyǵan maqsetiniń ózide qıynlıqlar menen anıqlana baslap, xalıqlıq ideya baǵdarına túskeninen dárek beredi.

“Tabılmas”, “Muwsanıń tilinen” qosıqları haqıyqatında shayırdıń shekleniwshiliginen, islam dininiń tásirine berilgenlikten payda bolǵan shıǵarma.

Ayapbergen Musaev haqıyqat xalıq shayı. Ol óz xalqınıń awız birligin, tatıw, bir urıwdıń ekinshi bir urıwǵa qarsı shıqpawın, barlıq xalıqtıń aǵayın tuwısqan bolıwın tileydi, sonı jaqsı kóredi. Xalıqtı tatıw, bir-biri menen dos bolıwǵa shaqıradı. “Taymasbek” degen shıǵarmada:

„...Qoldawlı qıyatta tóbeles boldı,
Qulaq salıń bul sózime yaranalar,
Eki urıw jıynalıp maydanǵa toldı,
Táriypini men aytayın yaranlar.

Álewmetler bul aytqanıw rastı,
Elshilikke tatıw bolıw miyrastı,
Bir qız ushın ar namısqa talastı,
Eki aǵası, eki tuwǵan yaranalr...” dep elge xalıqqa

tatıwlıq jarasadı, el menen el, urıw menen urıw dos bolıw-bul ata-babadan, ulıwma xalıq tariyxınan qalıp kiyatırǵan miyras, dep tatıwlıqtıń tamırın tereńge jiberedi, eldiń el bolıwı tatıwlıqta, doslıqta deydi. Bul haqıyqat eldi súyiw, shin patriotlıqtan kelip shıqqan ideya.

Biz misalǵa alıp otırǵan “Taymasbek” qosıǵı 1914-jılı jazılǵan. Xalıqlar, urıwlar doslıǵı ideyası oǵada ashıq ayılǵanına qaraǵanda, bunday ideyanıń durıs payda bolıwına xalıqlardıń, urıwlarıń tek tradiciyalıq doslıqları ǵana emes, jańa zamanıń xalıqlar arasında júrgizgen gigant jumıslarınıń da sózsiz tásiiri bolıwı kerek.

Xalıqlar dos, tuwısqan bolmay turıp, jaqsı, baxıtlı turmısqa jetiw qıyın ekenin shayıw jaqsı túsingen, onı xalıq turmısınan, jámiyet turmısınan óz kózi menen kórgen. Xalıqlar doslıǵı ideyasın óz shıǵarmalarında durıs, ashıq kórsetiw arqalı A. Musaev óz zamanınıń aldınǵı qatar adamı bolıp, ádebiyat arqalı xalıqtı tárbiyalawshılar dárejesine kóterile bilgen.

Ayapbergen Musaev elge xızmet etiw ushın, adamnıń haqıyqat adam bolıwı ushın miynet etiw kerek, miynetti súyiw arqalı payda bolǵanın túsingen shayıw, miynet etpey, jandı qıynamay nan joq, turmıs joq degendi ańlatadı. Bunıń sebebi, shayırdıń ózi miynetkesh xalıqtan shıqqan, ózi eń jaqsı miynetkesh bolǵan.

Yumor-satiralıq qosıqları

Shayır revolyuciýadan burıńǵı shıǵarmalarında satira menen yumordı jaqsı paydalanǵan. Sonlıqtan da onıń dóretiwshiliginde ádebiyattıń bul túri ádewir rawajlanǵan. Satira ádebiyatta hám iskusstvoda, turmısta bolıp atırǵan waqıyalardı kórsetiwdiń bir usılı, satira arqalı jámiyette bolıp atırǵan jaman nárseler áshkaralanadı, olar ústinen kúlinedi, yumor turmısta bolıp atırǵan jaramız nársesine ústinen kúliwge qaratılǵan ádebiy usıl.

Qaraqalpaq ádebiyatında satira hám yumor burınnan da bar ekeni málim. Qaraqalpaq klassik shayırları Jiyen-jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám basqalar óz shıǵarmalarında satira menen yumordı jaqsı qollana alǵan hám óz ideyaların beriw ushın jaqsı paydalanǵan. A. Musaev qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginen, folklordan, qaraqalpaq klassik shayırlarınıń shıǵarmalarından keń túrde paydalanıp, satira menen yumordı shıǵarmalarında keń túrde paydalanıp, satira menen yumordı óz shıǵarmalarında rawajlandırǵan, onı sheberlik penen isletken.

Shayır ótkir satiranı din wákillerin áshkaralawǵa, eki hayal alıwshılardı qaratqan. Ol óziniń “Beken” degen qosıǵında:

Úsh júz tilla qolǵa alıp,
Awillarǵa sawda salıp
“Úsh bastan” barıp qız alıp,
Barıp-kelip júrdiń Beken.

Taza ton kiydiń dolanıp,
Jol júrdiń terge bólenip,
Kóshedegi iytke talanıp,
Barıp-kelip júrdiń Beken

Bekmurza degen iyshan balası Tájetdinge qız aytırıp alıp bergен. Biraq, Tájetdin ol qızdıń ústine saqıw tiyresinen qız alǵan, burıńǵı hayalı bul qorlıqqa shıdamay, sháriyattıń barlıq nızamların buzıp ketip qalǵan. Hayaldıń ketkeni ushın Tájetdin bergен malın qaytıp alıwdı talap etken. Qátqudalardı araq salıp, bir qatar malın qaytıp alǵan. Bul awhaldı kórgen shayır óziniń “Maqsım iyshanım” degen satiralıq qosıǵın shıǵaradı. Onda:

“Áwel maqsım edin sońra qul boldıń,

Eki qatın birin satıp pul qıldıń,
Táripin aytayın maqsım-iyshanım.

Saylap alǵan saqıw qızı yarıńdı,
Tilese berersen qolda barıńdı,
Ayamassañ onnan shiyrin janińdı,

Táripin aytayın maqsım-iyshanım.

Bul shıǵarmada da Tájetdin maqsımdı áshkaralaydı, onıń ústinen kúledi. Tájetdinniń áwelgi hayalınıń qorlıqqa shıdamay ketip qalǵanım shayır ayıpqa sanamaydı, onday pikir shıǵarmada joq. Biraq, Tájetdinge ketkeni ushın bergen malımdı qaytıp alaman dep dawlasıp júrgenine, “eki qatın birin satıp pul qıldıń” dew menen kúledi.

Shayır óziniń “Reyim” degen qosıǵında Reyimxoja degen bjasın áshkaralap kúledi. Qosıq Reyimxojanıń úyinde shıǵarıladı. Bir kúni shayır bazardan qaytıp kiyatırıp Reyimxojanıń úyine qonadı. Reyimxoja da bazardan qaytqan eken, biraq ańsızlıqtan ba, yamasa giyabent adamnıń keshke jaqın kóknardıń qumarı tutıp, barlıq oyı úyine tez jetip, kóknar ishiwde bolǵanlıqtan ba, bazardan alǵan iyiklerin túsirip joǵaltıp aladı. Usınıń sebebinen úyinde Ayapbergen qonaq bolsa da, hayalı urıs shıǵarıp, úlken jánjel boladı. Shayır usı faktten paydalanadı:

„ Reyim degen bul xojadur,
Biziń menen hám bajadur,
Mingen eshegi mashadur,
Selteń-selteń júrisi bar,

Reyim qıyattı gezgen,
Bes mezigil kóknarın ezgen,
Bargan úyi onnan bezgen,
Bir ońbaǵan náshesi bar.

Bul xojanıń esi tuyıq,
Alǵan eken eki iyik,
Túsip qalǵan jolda júrip,
Bargannan soń urısı bar.

Satira bolǵan ayırım faktke arnalǵan menen úlken áhmiyetke iye, turmısqa tereń baylanıslı, ulıwmalastırılǵan bolıp shıqqan. Islam dini máslikti, qumarpazlıqtı formal túrde nadurıs kóredi. Solay bolıwına qaramastan din wákilleri bunı másliktiń ózleri isteydi. Shayır kóknarshı Reyiomxojanı áshkaralap, bargan úyi onnan bezse de, ol arsızlıq qılıp kóknarın eze beredi, dep kúledi.

Shayır óziniń “Kátquda” degen qosıǵında Shılımbet degenniń taǵı kátquda bolǵanıń, diyxanalrdıń jerin ólshep para alıp, bir diyqannıń jerin taǵı birewge satqanım, hátteki xalıqtan qurı jatqan jerin kebir-sor jerdi de qızǵanganım, ózinen hámeli úlkenniń jalpıldaǵı bolǵanım, jaǵımpazlıq qılıp, atların tutıp baylap júirse de, tayaq jep qalǵanım aytıp, áshkaralap, seniń kátquda hámeldar bolǵanıńnan, meniń qara puqara bolǵanım artıq dep kúlip, shayır bılay deydi:

„Kátquda bolmadıń mázi gáp boldıń,
Sóytip júrip jasawılğa tap boldıń,
Besh-on qamshı jegennen soń sap boldıń,
Puqaradan jaman boldıń Shılımbet...”

Dushpanlar ústinen kúliw-morallik artıqmashlıqtı, óz kúshine iseniwshilikti kórsetedi. A.Musaevtıń satirası, áshkaralawı hám kúliwi usını ańlatadı. Ayapbergen óz shıǵarmalarında yumordı keń qollanǵan hám onı rawajlandırǵan degen edik. Shayırdıń yumordı hám satiranı aralastırıp, birdey qollanǵanlıǵı kópshilik shıǵarmalarınan kórinedi. Kúlkili, oylap, tezden ótkir sóz tapqısh bolǵan Ayapbergen merekeni baqsı, jırawsız bir ózi atqaratuǵın edi dep shayırdı kórgen adamalar elege shekem aytadı. Shayırdı kórgenler, eger Ayapbergen birewdıń ústinen kúleyin dese, oǵan arnap kúlkili qosıq shıǵarayın dese, ol kóp oylanıp turmay, sol otırǵan jerinde jazbay-aq, qosıqtı aytıp jibere beretuǵın edi,-dep tastıyıqlaydı. Bunday úlken tábiyiy talanttı kórgen xalıq, ásirese jaslar shayırdıń kúlkili shıǵarǵan qosıqların yadlap alıp, sońınan ózleri aytıp waqtıxoshlıq qılatuǵın bolǵan.

Bul faktti satira hám yumorda paydalansa da,shayır onı ulıwma qaraqalpaq xalıqınıń turmısında bar faktıar menen baylanıstırıp, onı sheber ulıwmalastıra bilgen, sol sebepten A.Musaevtıń shıǵarması belgili bir faktti jazıp alǵan menen ulıwma xalıq turmısı bolıp shıqqan hám pútkil xalıq arasına awızdan –awızǵa ótip tez taralıp ketken. Ol “Qız qıdırǵan jigit” degen shıǵarmasında:

“Saqıwlardıń Seytmurattı,
Bargan jerinde batpadıń,
Qız degen jannıń ráhátı,
Qolıń salıp bir jatpadıń.

At qamshılap onda bardıń,
Aytıp-aytıp basqa qaldıń,
Ómirinde bir nashardıń,
Shiyrin lábinen tatpadıń.

Bundaǵı ideya-panlıqtı qoy, orınsız murındı aspanǵa kóterme, teńinđi tawıp soǵan umtı, muhabbattı para menen alıp bolmaydı demekshi. Shayır jaramas ádetler, qılıqlar ústinen kúlip, bul ádetti qoy, dep násiyhat beredi.

Alaǵayım, apalaqlawdıń, kelbetin júdá ótkir qılıp, shayır “Saparbayǵa” degen shıǵarmada ásirese jaqsı bergен.

„Aq bastı boyan dep,
Qumırısqanı shayan dep,
Kirpitikendi qoyan dep,
Masqara bolǵan Saparbay...”

A Musaev burın barlıgın xalıq ushın jazğan obrazları, sóz qurılısları xalıqqa kútá túsiniikli. Jaman náirse ústinen kúliw xalıqtı tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Jaman nárselerge kúliw menen xalıqtıń ańın, sezimin oyatıwǵa járdemlesedi. Shayırdıń gózlegen maqseti usı bolǵan. Ol “Dosbergen Axunǵa” degen shıǵarmasında:

„Ey yaranlar saı qulaqtı,
Chay shekerin endi tappay soraptı,
Dosbergenniń qant degeni toraqtı,
Toǵızaqqa barǵan eken Dosbergen.

Ayapbergen Musaev bulardan basqa da shıǵarmalarında satiranı, yumordı keń paydalanǵanın kóplep kóriwge boladı. Biraq usılardıń ózi de shayır óz shıǵarmalarında satira menen yumordı qanday sheber paydalanǵanı, onı rawajlandırǵanın biliwge jeterlik maǵlıwmat berer dep oylaymız.

Kewil qoyılatuǵın bir náirse, shayır óz shıǵarmalarında yumordı qaraqalpaq xalqınıń óz turmısınan túsiniikli tilde, túsiniikli obraz, túsiniikli faktti milliy túrde bere bilgen. Turmıstaǵı jaman nárselerdiń, ásirese din wákılleriniń, sútxorlardıń ústinen kúlip, olardı áshkaralagan. Shayır yumordı patsha xanlıq dúzimge qarsı, ádilsizlik, huqıqsızlıqqa qarsı, eziwshilikke qarsı xalıq gúresiniń quralı retinde, eziwshi klassqa qarsı miynetkesh xalıqtıń sana-sezimin oyatatuǵın quralı retinde paydalanǵan.

N.G. Chernıshevskiy: “Hár bir yumorda kúliwde hám qaǵıyda bar” deydi. Bul rejeniń durılıǵın A.Musaev yumorınan da kóriwge boladı. Shayırdıń yumorında tek kúliwler ǵana emes, qaǵıylar da bar. Bir mısıl keltireyik: Shayırdıń yumorında tek kúliwler ǵana emes, qaǵıyadalar da bar. Shayır “Allanazarǵa” degen shıǵarmasında:

„Yar boldım Qádir-quday,
At jaraǵı ásbabı say,
Allanazar aǵamızday,
Eki qatın alǵan bar ma?

Qaysı xalıqtıń ádebiyatında bolmasın, talantlı shayır, sóz sheberi dóretiwshilik isinde ózine shekemgi bir ádebiy miyristan úyrenbey, úlgi almay ósip jetise almaydı. Biraq bul úyreniw shayırdıń originallıǵın joqqa shıǵarmaydı. Qaraqalpaq ádebiyatında A. Musaev jóninde de usını ayıtıwǵa boladı. Ol ózine shekemgi ádebiy miyristan úlgi alǵan shayır.

Ayapbergen Musaev qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırlarınıń dástúrin ilayıqlı qabil etiwshi hám dawam etiwshi sıpatında kózge tusedi. Biraq, dawam

etiwshe bolǵanda da jay dawam etiwshe ǵana emes, onı óz zamanınıń, óz jaǵdayına ılayıqlap, sheberlik penen ózlestirip dawam etiwshe.

Ayapbergen Musaevtıń jaqın doslarınıń biri Moynaq rayonınıń “Tikózek” awılındaǵı buringi Kalinin atındaǵı kolxozda turıwshe Ótepbergen Qutlımurat ulı bılay deydi, Ayapbergen qosıq jazıwǵa, qosıq shıǵarıwǵa kútá usta hám oǵan juwapkerlik penen qarayıwın edi. Bizler oǵan jazıp bolǵannan keyin geybir jerlerin dúzetse, nege olay isleysiz degenimizde, ol bir qatar jerleri Maqtumqulı, Ájiniyaz, Qulmurattıń qosıqlarına usaqan, sol ushın ózgertip atırman, hár shayırdıń óz sózi, ózine tán ǵáp qurılısı, mánisi bolıwı kerek deytuǵın edi”.

Shayır haqqında izertlewler.

1955-1956 hám 1960 jılları júrgizilgen ekspediciya juwmaqları A.Musaev qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń wákillerine oǵada úlken húrmet penen qaraǵanın, olardıń shıǵarmaların óziniń shıǵarmasınan burın xalıqqa oqıp aytıp beretuǵının taǵı da qosımsha materiyallar tastıyıqlaydı.

Professor N.A.Baskakov filologiya ilimleriniń kandidadı Q.Ayımbetov, pedinstituttıń aǵa oqıtıwshe T.Bekimbetovlar qatnasqan ekspediciyalardıń waqtında A.Musaevtıń qaraqalpaq klassik ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmaların jazıp alǵanın hám onıń ol shıǵarmalardı jaqsı biletuǵının aytadı. A.Musaev penen joldas bolǵan, onı jaqsı biliwshe, bir neshe toy-merekelerde birge bolǵan, Ayapbergendi otırıpalarda kóp esitken, házirgi Moynaq posyolkasında turǵan Naǵmetulla ǵarrı bılay deydi: “Ayapbergen Maqtumqulınıń kitabın kóp oqıytuǵın edi, bizler sonnan úyrengenbiz, Kúnxojanıń kitapları da kitapsha edi. Ayapbergen onı da kóbirek oqıytuǵın edi.

Klassik shayırlardan úyrene otırıp Ayapbergen qaraqalpaq ádebiyatında belgili orınǵa iye bolıp ádebiyatta jańalıq jasaǵan shayıır.

Eń úlken jańalıq- konkret nárshe haqqında, adamalar haqqında jazıp, onı ulıwmalastırıp pútkil qaraqalpaq xalqınıń turmısı menen tıǵız baylanıstıra alıwında, turmıstaǵı mayda nárselerden baslap jazıp, onı irige, filosofiyalıq jámiyetke kóz-qaras haqqındaǵı ideyaǵa aylandıra biliwdi shayırdıń sheberligin, aldınǵı qatardaǵı adam ekenin kórsetedi. Konkret adamlar haqqında jazıp, onda shayıır sol waqıtta húkim súrip turǵan dúzim, tártip, din wákilleri hám hayal-qızlar haqqında óziniń progressiv ideyaların bere biliwi- shayırdıń ádebiyatı xalıq mápi ushın paydalanǵanı, ádebiyattaǵı óz wazıypasın atqarǵanın bildiredi. Ullı ádebiyat kritigi Belinskiydiń,- hámme waqıtta hám hámme jerde de adam ushın eń qızıqlı nárshe-adamınıń ózi bolıp esaplanadı, -degen pikirin turmıstıń siltewi menen Ayapbergen jaqsı sezse kerek.

Ullı rus jazıwshe N.V.Gogol hám A.P. Chexov turmıstaǵı mayda, ápiwayı, ádettegi nárselerdi jazıwdı, sol ádettegi nárselerden ádetten tis, júdá iri nárshe

shıǵarıwdı kútá jaqsı kórgen hám hár bir jazıwshıdan sonı talap etken. N. V. Gogol: „nársede ádettegidey bolǵan sayın, shayırdı onnan joqarı bola beriwı kerek, sol ádettegi nárseden ádettegidey emes (biraq, bul tolıq haqıyqatlıq bolıwı kerek) nárseni dóretiwı kerek...” deydi.

A. Musaevtıń qaraqalpaq klassik shayırlardan ózgesheligi jańa kórine baslaǵan jańanıń nıshanın xalıq júreginiń soǵıwınan seze bilwinde. Hár bir jazıwshı, shayırdı óziniń stiline, nárselerdi jańa kóz-qaras penen kóre biliw uqıbına iye bolǵan jaǵdayda ǵana jańalıq kirgize aladı. Ayapbergen usınday uqıppa iye bolǵan shayırdı.

„Avtordıń ózgesheligi tek stilde ǵana emes hám oylanıw, iseniw, basqa uqıplarına da baylanıslı deydi A. P. Chexov. Bul jaǵınan da Ayapbergen kózge kórinerlik shayırdı. Onıń tereń oyılıǵı, pikirleriniń tereńligi, óz xalqına, xalıq isine, óziniń xızmetine isenimi zor hám berik ekenligi menen kózge tusedi.

Shayırdıń qosıq jazıwında ózine tán ózgeshelikleri bar. Ayapbergen tilge bay. Biraq onıń qosıqlarınıń qurılısı, tili haqqında miynetlerde kóp izertlengen. Ájiniyazdıń, Berdaqtıń qosıqları sıyaqlı Ayapbergenniń de barlıq qosıqları derlik namáǵa salıp aytıwǵa boladı. Bul jaǵday qız-jigitlerdiń, baqsılardıń yadlap aytıwına, solay etip el ishine tez taraw múmkinshiligin bergen. Shıǵarma xalıqqa jaǵımlı bolmasa da, júreкке jılı tiymese, sózleri ótkir bolmasa, tez taramas edi. Obrazlar tásirli bolmasa, xalıq onnan óz turmısın, óz maqsetin ańlamasa, onı súymeste edi.

Demek A. Musaevtıń klassik ádebiyatımızdıń dástúrin kóz jumıp ala bermey, tańlap alǵanın hám novatorlıq ekenin kóremiz. Klassik ádebiyatımız wákilleriniń shıǵarmalarındaǵı xalıqlıq ideyaǵa bay mazmundı Ayapbergenniń óz shıǵarmalarında taǵı da bayıtı bilgenin ańlaymız. Ayapbergen Musaev klassik ádebiyatımızdıń dástúrin, forma, stil, til, kórkemlik súwretlew jaǵınan da bayıtqan. Solay etip, shayırdıń klassik ádebiyatımızdıń dástúrin sheber dawam ettiriwshi ekenin ańlaymız. Sol ushın da professor A. A. Sokolovtıń „...Ayapbergen eski qaraqalpaq klassik poeziyasınıń wákili... dep kórsetiwiniń bir jaǵı usıǵan baylanıslı.

Xalıq turmısın, xalıqtıń mápin jaqsı biliw, shıǵarmalarında tiykarınan xalıqlıq ideyanı jırlaw A. Musaevqa jańa zamandı qarsı alıwǵa múmkinshilik berdi. Solay etip, shayırdı professor A. A. Sokolov kórsetkenindey qaraqalpaq klassik poeziyasınıń wákili bolıp ǵana qalmaq, onıń ústine qaraqalpaq ádebiyatınıń, poeziyanıń baslawshılarınıń biri boldı.

Ayapbergen ataqlı shayırdı, qaraqalpaq xalqınıń súyikli perzenti Ájiniyaz qosıbay ulınıń shıǵarmalarınan úyrengen hám shayırdıń shıǵarmaların kútá jaqsı bilgen. Ayapbergenniń shıǵarmalarına Ájiniyaz dóretiwshiliginiń kúshli tásir etiwine taǵı bir sebep-eki shayırdıń da tuwǵan ósken jerleri hám uruwları da bir. Shayırdıń “Tárip” degen qosıǵı Ájiniyazdıń “Ellerim bardı” degen qosıǵınıń tásiri

menen jazılğan, sonıń menen únles. Onıń “Berı kel” degen qosıǵı menen únles. Bunnan basqa da mısallardı kóplep keltiriwge boladı.

Ayapbergenniń qoljazbaları ishinde Ájiniyazdıń “Bolmasa”, “Shıqtı jan” hám taǵı basqa qosıqları bar. Biz sóylesken barlıq informatoralar Ayapbergen, Ájiniyazdıń kóp shıǵarmaların yadtan biletuǵınlıǵın, otırıpaldarda dáslep Ájiniyazdıń qosıqların aytatuǵının bildirdi. Olardıń bir qatarı Ayapbergenniń qosıǵı dep Ájiniyazdıń qosıqların, Ájiniyazdıń qosıǵı dep Ayapbergenniń qosıqların almasırap aytıp berdi. Bunday bolıw sebebi hám tereń izertlenbegennen keyin bolsa kerek, 1960-jılı Qaraqalpaq Mámleket baspası tárepinen shıǵarılǵan Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tańlamalı shıǵarmaları ishinde Ayapbergenniń “Megzer”, “Hárkim”, “Qırmızı”, “Múnásip”, “Bir páriy” degen qosıqları júr. Bunı biz tabılǵan qoljazbalar arqalı anıqladıq.

Ájiniyaz dóretiwshiliginiń Ayapbergen shıǵarmalarına ideya, kórkemlik, ásirese stil jaǵınan tásiiri kúshli.

Qaraqalpaq xalqınıń súyikli perzenti, qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi, kórnekli demokrat shayır Berdaq Qarǵabay ulınıń (1827-1900) dóretiwshiligi Ayapbergenniń shayır bolıp qalıplesiwine úlken tásir etken. Patsha xan hám bay, biyler, dın wákilleriniń quwdalawına qaramay, xalıqtıń turmısın óz shıǵarmalarında haqıyqatlıq penen kórsetip, miynetkesh xalıqtıń qayǵı muńın, arızıw- ármanların jırlaǵan, óz zamanınıń aldınǵı adamı bolǵan Ayapbergenge tásir etiwı, oǵan mektep bolıwı -sózsiz.

Ayapbergenniń qoljazbaları ishinen Berdaqtıń “Ernazar biy”, “Aqmaq patsha” shıǵarmaları-ınıń shıǵıwı da, onıń Berdaq shıǵarmaların súyip úyrenengin, onnan órnek alǵanın, ustaz dep tanıǵanın hám Berdaq shıǵarmaların xalıq arasına taratıwshı bolǵanın kórsetedi. Ayapbergenniń “Qayda”, “Ógiz”, degen qosıqları Berdaq shıǵarmalarınıń tásiiri astında jazılǵanlıǵı kórinip tur.

Ayapbergenniń shayır bolıp qalıplesiwine qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırları Jiyen-jıraw, Kúnxoja, Ótesh, Omarlardıń da tásir etiwı tábiyiy. Biraq biziń ańǵarıwımızsha hám izertlewlerdiń juwmaǵına qaraǵanda oǵan eń kúshli tásir etken qaraqalpaq klassik ádebiyat wákillerinen Ájiniyaz benen Berdaq bolǵan.

Usılardıń hámmesi tábiyiy talantı kúshli bolǵan Ayapbergenniń shayır bolıp jetilisiwine járdem etkeni sózsiz. Onıń shayır bolıp jetilisiwine qalıplesiwine xalıq turmısı, xalıqtıń bay awız ádebiyatı, folklorı, qaraqalpaq xalqınıń klassik ádebiyatınıń wákilleri menen birge, Shıǵıs ádebiyatınıń ataqlı klassikleri de tásirin tiygizgen. Ayapbergen Musaev Ferdawsiy, Nawayı, Fiyzuli hám Maqtumqulını súyip oqıǵan, olardan úyrengen. Orta Aziya xalıqları arasına keń taraǵan. “Yusip Axmed”, “Yusip- Zleyxa”, “Óoruǵlı”, “Zuxra- Tayır”, “Óarip - Ashıq” hám taǵı basqa qıssa dástanlardı súyip oqıǵan, olardıń jaqsı jaqların óz shıǵarmalarında paydalanǵan.

22

Bulardan basqa da Ayapbergenniń xalıq shayı bolıp qalıplesiwine tásir etken xalqımızdıń turmısında gezlesken iri-iri waqıyalar boldı. 1889-jılǵı saylawda Tallıq bolısındaǵı Qúlendi “bolıs” etip qayta saylaymız degenge, xalıq qarsı shıqtı. Bul jaǵday kóterilis xarakterine iye boldı hám rus policiyasınıń aralasıwı menen ǵana bastırıldı. On toǵız adam súrginge jiberilip, bul waqıya Qulmurat shayırdıń “On toǵız” degen shıǵarmasında súwretlengen. Waqıyanıń bolǵan jeri- Ayapbergenniń tuwılǵan hám ósken jerine kútá jaqın, qarım-qatnas bolıp otırǵan, sıbaylas el.

Ayapbergen Musaev shıǵarmaları Oktyabr revolyuciyasınan keyin ǵana izertlene basladı. Qolda bar maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda shayırdıń shıǵarmaların jazıp alıw, úyreniw, izertlew 1920-jıldan baslangan. Iskusstvo xızmetinde de 30 jil islegen T.Sarıbaev hám J.Rozımov 1920-jılı Hamza Hákimzadanıń Ayapbergenniń qosıqların jazıp alǵannıń kórsetedi. Ózbek ádebiyatınıń tiykarın salıwshı hamza Hákimzada onnan jazıp alǵan qosıqların birinshi rette sol Qońıratta ózi dúzgen dram truppa repertuarı ushın paydalanǵan, al basqa jaqqa paydalanǵanı málim emes.

1929-jılı “Qazaqstandı úyreniw jámiyetiniń” A.L.Melkov basqarǵan ekspediciyası qonıratqa baradı. Bul ekspediciyaǵa praktikant- diimash bolıp házirgi filologiya ilimleriniń kandidatu Q.Ayımbetov qatnasadı. Ekspediciya Qońırat qalasınan shıǵıp, Ayapbergenniń úyinde 4 kún boladı. Q.Ayımbetov sol waqıtta ekspediciya ushın shayırdıń óz awzınan onıń bir qansha shıǵarmaların, qaraqalpaq xalıq qosıqların, naqıl-maqal hám erteklerdi jazıp aladı. Bul qoljazbalar ele tolıq tabılǵan joq. Biraq, Q.Ayımbetov Moskvada turıwshı T.S.Safievtiń úy arxivinde tabılǵan, házir, Ózbekstan SSR Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń kitapxanasına tapsırılǵan Ayapbergenniń qosıqları bar eki obshiy dápter meniń sol, 1929-jılı A.L. Melkov ekspediciyası waqtındaǵı qoljazbam deydi. Joldas T.S.Safiyev bul eki obshiy dápterdiń óz qolına qalay túskenin eske ala kelip, bizler qaraqalpaqtıń revolyuciyanan burın ótken shayırları shıǵarmalarınıń toplamın shıǵarmaqshı bolıp materiyal jıynadıq hám barlıǵın derlik tayarladıq, usı dápterdegi “jazıldı” dep qoyılǵan belgi meniń qolım qoyılǵan, demek, sol belgidegi qosıqlar toplamǵa alınǵan, toplam shıqpay qaldı, buǵan Q.Ayımbetov qatnasqan joq, meniń menen birge toplamdı tayarlawǵa X.Axmetov, A.Matyakupov, I.Fazılov joldaslar qatnastı, bul dápterlerdi maǵan X.Axmetov bergen edi. 1930-jılı ol Taxtakópirde rayonlıq komsomol komitetiniń sekretarı edi. Men S.E.Malov penen sol jılı Taxtakópirge bardım, X. Axmetovtı kórdim, ol sonda maǵan usı dápterlerdi berdi deydi. Taǵı da bul dápterlerdiń ishinde X.Axmetovtıń bir qatar qoljazbaları hám shıǵarmaları bar.X.Axmetovtıń qolın (pocherkin) jaqsı biletuǵın bul qoljazba X.Axmetovtiki degendi aytadı. Bul tárepleri keyin izertlene berer, eń áhmiyetlisi usı tıp nusqaǵa

barabar qoljazbanın tabılıwı bolıp esaplanadı. Qoljazba kim jazsa da, 1929-jılı avgust ayında, Ayapbergenniń óz awzınan jazılğan.

1929-jılı ekspediciya waqtında, ekspediciya baslıǵı A.L.Melkov tárepinen basqa súwretler menen birge eki súwret túsirilgen. Bunın biri- Q.Ayimbetov Ayapbergenniń óz awzınan qosıqların jazıp alıp otırǵanın kórsetetuǵın súwret. Bul súwret “Sovetskaya Karakalpakıya” gazetasınıń 19860-jılı 31-yanvarındaǵı sanında basılıp shıǵıp, jámiyetshilikke málim boldı. Ekinshi súwret- shayırdıń jekke óziniń súwreti-SSSR İlimler akademiyasınıń etnografiya institutınıń Leningrad bóliminen 1960-jılı yanvar ayında tabıldı. Bul súwretti de 1929-jılı ekspediciya waqtında ekspediciya nachalnigi A.L. Melkov túsirgen.

Bul súwrettiń barı biymálim edi. Bul súwret birinshi ret “Sharq juldızı” jurnalınıń 1960-jılı 3 sanında basılıp shıqtı. 1960-jılı usı súwret tiykarında Tashkentli xudojnik P.N. Baranov tárepinen shayırdıń úlken portreti islendi. Bul úlken mádeniy waqıya bolıp tabıladı.

1933-jılı ataqlı ilimpaz S.E.Malov hám N.A. Baskakovlardıń bassılıǵı astında ekspediciya dúzilip sonnan N.A.Baskakov bassılıq etken bir bólegi Qońrat rayonında boladı. Ekspediciya qatnasıwshısı, házirgi qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutınıń úlken oqıtıwshısı T. Bekimbetov Ayapbergenniń úyinde 20 kún kún bolıp, shayırdıń óz awzınan onıń qosıqların, naqıl-maqal hám erteklerdi jazıp alǵan. Bul materiyallardıń bir qatarın hám óziniń jazıp alǵanların N.A Baskakov 1951-jılı SSR İlimler Akademiyasınıń baspasında shıqqan “Karakalpakskiy yazık” atlı miynetiniń birinshi tomında daǵazaladı.

Qaraqalpaqtıń belgili shayırı X.Axmetov A. Musaevtıń shıǵarmaların jazıp alıp, shayırdıń “Kólge qash” degen qosıǵın 1930-jılı qoljazba túrinde shıǵatuǵın “Qızıl muǵallım” jurnalınıń birinshi sanında bastırıp shıǵarǵan. Házirgi qolda bar

mağlıwmat boyınsha, usı shayır shıǵramalarınıń birinshi ret baspa sózde shıǵıwı bolıp esaplanadı. Filologoya ilimleriniń kandidatı K. Ubaydullaev 1932-jılı Ayapbergenniń shıǵarmaların eki dápter etip ózine jazdırıp alıp, institutqa tapsıradı, házir ol qoljazba Ózbekstan SSR Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan Pilialıńıń kitapxanasında saqlanıp tur.

Ilimiy xızmetker hám jazıwshı O.Kojurov Q.Ayımbetov penen birge 1939-jılı Qonırat ekspediciyaǵa baradı.Usı ekspediciya waqtında O.Kojurov jaqsı biletuǵın adamlardan Ayapbergenniń kóp qosıqların jazıp aladı hám bir qatar qosıqlardıń qay waqıtta, qanday jaǵdayda jazılǵanlıǵın anıqlawǵa talaplanadı. Usı jazıp alınǵanlardı 1941-jılı Qaraqalpaqstan til hám ádebiyat ilim izertlew institutı “Ayapbergen Musa ulı” degen at penen “Tolıq jıynaq” etip tayarlap, Qaraqalpaq Mámleket baspası tárepinen basıp shıǵartadı. Bul A.Musaevtıń birinshi qosıqlar toplamı edi.

Toplam A.Musaevtıń shıǵarmaların izertlew hám úyreniwde, mádeniyatımızdıń, ádebiyatı-mızdıń ulıwma rawajlanıwında kútá úlken áhmiyetke iye boldı. Bul toplamǵa shayırdıń 60 tan aslam qosıǵı kirgen, sóz bası jazılǵan. Biraq toplam ilimiy mákeme atınan shıǵarılǵan menen de “Tolıq jıynaq” dewdi tastıyıqlamaydı. Toplam baspaǵa tayarlanǵan jılları institut kitapxanasında shayırdıń biz joqarıda kórsetip ótken eki dápter óz qoljazbası bolǵan. Ondaǵı bar shıǵarmalar informatorlardan jazıp alınıp, toplamǵa kirgizilgen shıǵarmalar menen salıstırılıp kórilmeǵen. Sol sebepten bolsa kerek, qoljazbasında bar qosıqlar menen sol toplamda barların salıstırıp oqısań, kóp ózgeristiń bar ekenin kóreseń. Mısal keltireyik; “Násiyhat” degen qosıǵı shayırdıń qoljazbasında;

“Inim Allamurat, úkem Xalmurat,
Húkimetke boyınsımaq kerekdur,
Men aytsam sizlerge pándi- násiyhat.
Xızmetine tuwrı bolmaq kerekdur.

Hár iske buyırsa barmaǵıń múmkin,
Sáyir etip kórińler dúnyanıń kórkin,
Ózine berip tur húkimet erkin,
Húkimettiń qádirin bilmek kerekdur.

Húkimet degenniń túbi bir darax,
Túbi bir shaqası ketkendur tarap,
Kórmeseń, bilmeyseń til menen sorap,
Hár kim ózi kórip bilmek kerekduer...”

dep jazılsa bul qatarlar toplamda:

“Inim Allamurat, úkem Xalmurat,

Men aytsam sizlerge endi násiyhat
Buyırǵan xızmetti islep atpa-at,
Xızmetińe tuwra turmaq keredur.

Hár iske buyırsa barmaǵın kerek,
Bárine tap-tayar turmaǵın kerek,
Keń dúnyanı sáyir qılmaǵın kerek.
Húkimet qádirin bilmek keredur.

Elimiz baǵ, mısal ullı bir daraq,
Shaqaı ketkendur hár jerge tarap,
Jedik biz miywesin hám palın jalap,
Hár kim onıń qádirin bilmek keredur...” dep kórsetilgen.

Shayırdıń oy pikirini, sóz qurılısına, tiline zorlıq etip “dúzetiwler” bul salıstırmadan anıq kórinip tur. Taǵı da “Shólkem” degen qosıq óz qoljazbasında:

...Moyımsıp húkimettiń jolına,
Qaramay zor berip ońlı-solına,
Azlı-kóp paxtası tiyip qolına,
Hadal eken mańlay teri “shólkemniń”...,-dep jazılǵan.

Bul “dúzetiwler” tek usı qosıqta ǵana emes, basqa qosıqlarda da bar. 1956-jılı Qaraqalpaq Mámleket baspası A.Musaevtiń “Tańlamalı” qosıqların basıp shıǵardı. Bul shayırdıń shıǵarmalarınıń ekinshi máртеbe toplam retinde basılıp shıqqan. Bul toplam bir qansha tekstologiyalıq jaqtan islenip, jumıs júrgizilsede, A. Musaev jóninde jańa maǵlıwmatlarǵa tiykarlansa da, birinshi toplamdaǵı ayırım qátelikler tákirarlanǵan hám kólemi jaǵınan kutá kishkene bolıp shıqqan. Biraq jiberilgen qáte-kemshiliklerge qaramastan, bul eki toplam shayırdıń shıǵarmaların izertlewde úlken orın tutadı.

Qaraqalpaq ádebiyatı haqqında jazılǵan maqalalardıń ishinde Ayapbergen haqqında sóz bolsa da, shayırdıń shıǵarmalarına tolıq analiz berip, onı tolıq izertlegen ilimiy jumıslar ele az. Bir qatar mayda maqalalardı aytpaǵanda, Ayapbergenniń shıǵarmaların izertlep, ol jóninde ilimiy jaqtan bir qansha pikir aytqan, qaraqalpaqtıń tuńǵısh ilimpazı, Filologiya ilimleriniń doktorı, marhum N.Dáwqaraev boldı. Ol 1939-jılı 3-martta shayırdıń ólgenine 3 jil tolǵan kúńinde Tórtkúl qalasında muǵallimler institutınıń klubında bolǵan jıynalısta doklad jasaydı. Bul dokladta ol shayırdıń ómirin, jasında ádebiyat penen shuǵıllanǵanın, “Yusip-Zleyxa”, “Yusip-Axmed”, “Sayatxan-Hámira”, “Ǵoruǵlı” qıssaların, xalıqtıń bay awız ádebiyatın jaqsı bilgenin bayanlaydı hám qaraqalpaq klassik shayırları – Kúnxoja, Berdaqlardan úyrenip, olardıń jaqsı dástúrlerin dawam etkenin aytadı. Dokladta onıń shıǵıstıń kórenekli wákilleri, Nawayı, Fizuliy, Maqtumqulı

shıǵarmaların jaqsı biletuǵının, onıń satirik shayır ekenin, shıǵarmalarında analiz jasap, dálillep kórsetedi. Shayırdıń revolyuciyadan burınǵı, sońǵı shıǵarmaların izertley otırıp, shayır dóretiwshiligin eki dáwirge bóledi. Shayırdıń eski dúzim dáwirindegi shıǵarmaların tallay kelip klasslıq gúrestiń keskinlesken jıllarında onıń xalıq dushpanların áshkaralawda, klasslıq dushpanlardıń bet perdesin ashıp taslawda, húkimetimizge bolǵan járdemin ayta kelip, „A.Musaev dushpanǵa miyrimsiz boldı” degen juwmaqqa keledi. N.Dáwqaraev bul dokladı bir qansha kemshiliklerine qaramastan, shayırdıń shıǵarmaların izertlewge iz salǵan birinshi ilimiy is dep aytıwǵa turarlıq. N. Dáwqaraev óziniń sońǵı jılları jazǵan “Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwı” degen miynetinde shayırdıń shıǵarmalarına keńnen toqtap tiykarınan shıǵarmaǵa durıs analiz beredi.

N. Dáwqaraev Ayapbergenniń shıǵarmalarınıń tematikasın analizlep, „...Ayapbergen shıǵarmalarınıń tematikası-bul revolyuciyaga shekemgi jıllardıń turmısı hám sovet dúzimi waqtında xalıqtıń baxıtlı turmısıdep kórsetedi. Shayırdıń shıǵarmaların tolıq tallay kelip,”... Ayapbergen shın patriyot, óz xalqın, hám óz watanın qızǵın súygen shayır- dep kórsetedi. Haqıyqatında da sońǵı waqıtqa deyin azlap ózgerisi bolmasa A. Musaev haqqında pikirler. N.Dáwqaraevtıń usı miynetleriniń aynalıasında kiyatırǵanı málim.

Filologiya ilimleriniń kandidatu S.Axmetov óziniń “Ullı watandarlıq urısqa shekemgi dáwirinde qaraqalpaq poeziyası” degen miynetinde shayırdıń shıǵarmalarına keńnen toqtıǵan. Miynettiń dáslepki bóliminiń ekinshi tarawın A.Musaevtıń poeziyasına baǵıshlaǵan. Bunda qısqa bolsa da, shayırdıń kóp shıǵarmaları analizlengen. Usı analizler tiykarında S.Axmetov ta, filologiya ilimleriniń doktorı marhum N.Dáwqaraevtıń pikirinre qosılıp, shayırdı qaraqalpaq sovet ádebiyatın baslawshılardıń biri degen juwmaqqa keledi.

A. Musaevtıń bir qatar qosıqları ayırım faktlardan dúzilgen bolsa da, sol faktlardı juwmaqlastırıp, ulıwma xalıqqa ortalıq temalardı sóz etkeni, usı miynette atap kórsetiledi. Miynettegi úlken jańalıqtıń biri-shayırdıń shıǵarmaların, sol shıǵarmalardıń payda bolǵan

Waqtında turmıstaǵı bolǵan iri-iri waqıyalar menen, eldegi siyasiy-ekonomikalıq jaǵdaylar menen baylanıstırıp izertlew máselesin alǵa qoydıq. Bul kútá durıs másele. Shayır turmıstan shette tura almaydı, turmısqa baylanıspaǵan shıǵarmanıń bahası da bolmaydı. Miynette onıń shıǵarmalarınıń forma hám til- stil jaǵınan sulıwlıǵı da ayıladı. Shayırdıń ádebiyattıń yumor tarawın jaqsı paydalanǵan hám oǵan sheber bolǵanı da kórsetilgen.

Sońǵı jılları shayır dóretiwshiligin izertlewler bir qatar jolǵa qoyıldı. 1945-1956 hám 1960-jıllar ishinde júrgizilgen ekspediciyalarda shayırdıń kóplegen shıǵarmaları jazıp alındı. Házir qolda shayırdıń 4500 qatardan aslam qosıqları bar, 70 ten aslam burınǵı qolda joq shıǵarmalar jańadan jazıp alındı, burında bar

shıǵarmalardıń da kópshiligi tolıqtırıldı. Bir Qatar shıǵarmalardıń qay jılı , qanday jaǵdayda payda bolǵanı anıqlandı. Usı miynettiń avtorı da shayırdıń burın qolda joq 20 dan aslam qosıqların jazıp aladı. Ayapbergenniń burınǵı qol jazbaları ústine jańadan taǵı da qol jazbalar tabıldı. Sonıń nátiyjesinde onıń shıǵarmalarınıń jańa toplamın tayarlawǵa múmkinshilik boldı. Bul toplam da Ózbekstan İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan filiyalınıń tariyx, til hám ádebiyat institutı hám onıń ilimiy xızmetkerleri M.Nurmuhammedov A.Karimov, usı qatarlardıń avtorları tayarladı, hám 1960 –jılı shayırdıń tuwılǵanına 80-jıl tolǵan kúnine Qaraqalpaq Mámleket baspası tárepinen basıp shıǵarıldı.

Bul toplam shayırdıń burınǵı shıqqan eki toplamına qaraǵanda kóp jańalıqlarǵa iye toplam tiykarınan shayırdıń qoljazbaları hám shayırdıń óz qoljazbaları hám shayırdıń óz awzınan 1929-1930-jılları jazılıp alınǵan qoljazbalar, taǵı da 1954-1956 hám 1959-1960 jılları bolǵan ekspediciya materiyalları, kóp izertlewler, shıǵarmalardı salıstırıp kóriwler, qayta-qayta anıqlawlar tiykarında tayarlandı, kólemi jaǵınan ádewir úlken, shıǵarmalarınıń jıynalıwı, kirgiziliwi jaǵınan tolıq dewge boladı. Toplamdı tayarlawda instituttıń ilimiy xızmetkeri A.Karimov kóp miynet sińdirdi. Bul toplam kóp jıllar boyı júrgizilgen izertlewler, ilimiy islerdiń nátiyjesi bolıp esaplanadı. M.Nurmuhammedov óziniń toplamǵa jazǵan sóz basında kúta durıs kórsetken.

Bul toplamnıń hám ondaǵı sóz basınıń shayır shıǵarmaları menen kópshiliktiń tanısıwı ushın, muǵallimler, studentler, oqıwshılar, ádebiyatshılar, ilimiy xızmetkerler hám ulıwma qaraqalpaq ádebiyatı ushın áhmiyeti kúshli. Toplamda shayırdıń shıǵarmaları revolyuciyadan burınǵı hám sońǵı dáwirge bólinip anıqlandı.

Sonıń ushın da onıń dóretpelerinde de tárip mazmundaǵı qosıqlar kóp boldı. Máselen: Shayırdıń ózi de "Qaraqalpaqtadı" degen qosıǵın tárip qosıǵı dep atǵanlıǵı málim. Poeziyanıń qunlılıǵı da sonda, meyli jazılǵanınan baslap qansha jıllar, neshshe ásirler ótse de, meyli xalıqlar tariyxında qanday jámiyetlik jaǵdaylar ornamasın, meyli ádebiyatqa, mádeniyatqa qanday talaplar qoyılmasın, xalıq kewlindegi arızıw-armanın, maqset-tilegin sáwlelendirgen qosıq óziniń máńgi qunlıǵın joǵaltpaydı. Buǵan Ayapbergen Muwsa ulınıń qosıqları dáliyl bola aladı. Shayırdıń ózinshe pikirler uqıbı sonda, ol lirikalıq personajdıń hesh bir nárese kóre almaytuǵın erkin dunyasın kórkem sáwlelendiredi.

"Qátquda" degen qosıǵında shayır biy, baylarǵa jaranıp, jaǵımpazlanıp, eplep seplep elge qátquda bolǵanday bolǵan Jolımbettiń üstinen ironiyalıq húkim shıǵaradı.

Qosıqlarınıń kóbisi tematikası boyınsha yumor hám satiralıq qosıqlar. Olarda jas adamlardıń minezindegi ersi, kúlkili qásiyetlerdi sınǵan.

Aqbastı kóirse boyan dep,

Qumırısqanı kórse shayan dep,
Kirpitikendi kórse qoyan dep,
Masqara bolğan Saparbay.

Kópshilik yumorlıq hám satiralıq qosıqları mine usı taqılette bolıp keledi.

Al ataqlı “Tárip” atlı qosıǵı qaraqalpaq eliniń ájayıp adamalrın, jaqsı qásiyetlerin táriplewi jaǵınan Ájiniyazdıń “Ellerim bardı” qosıǵı menen únlesip keledi.

Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitten,
At shawıp, qus salıp tazı yugurtken,
Ullı- ullı begleri qaraqalpaqta.

Danışpan xosh sózli Faxan idrakli
Urısta bir ózi mıńǵa derekli,
Ǵoruǵlı haybatlı Rustem yurekli,

Belli-belli jigit qaraqalpaqta- dep qaraqalpaq eliniń
jigitlerin táriyipleydi.

Qızları bar qıya-qıya qasları,
Iynin jabar órim-órim shashları,
Shashbawında hasıl gáwhar tasları,
Húr periyzat qızlar qaraqalpaqta.

Bir qıldan názikdur qıpsha belleri,
Buwın-buwın tarqalısıp elleri,
Shekerden mazalı shiyrin tilleri,
Taza nawjawanlar qaraqalpaqta,-Dep qızların táriyipleydi.

Sharwaları kóship ataw jaylağan,
Biye sawıp qatar qulın baylağan,
Qulan kiyikleri sekirip oynağan,
Qıya-qıya shóller qaraqalpaqta,- dep qaraqalpaq
jerin, sharwaların sıpatlaydı..

Al onıń “Qayda” qosıǵı adamnıń ármanın, tilegin súwretlew jaǵınan Kúnxojanıń
ataqlı “Kún qayda” qosıǵına ádewir jaqın. Bunda adamnıń biyik ármanı, artıqsha
tilegi beriledi.

Qustay qanat qaǵıp aspańǵa ushsam,
Jer júzine túsip gózzallar qushsam,
Kese alısıp shay ornına pal ishsem,

28
Suw tabılmas, endi bizge pal qayda?

Óshpes ómir berip, súrsem dáwrandı,
Kewilde hesh qalmay zárre ármanı,
Qırmızı ton kiyip, súrsem jorganı,
Aqır bir kún shıqpaytuğın jan qayda?

Usınday ármanshılıq, onıń ,”Búgin” qosıgında bar. Bul qosıq mına qatarlardan
baslanadı;

Bul dúnyağa hár kim kelse,
Oynap-kúlip dáwran súrse,
Sırlı sháynek, shımı kese,
Merekede qızsam búgin.

Tursa aldımında bir janan,
Kórer kózge mehitaban,
Keyninde bir júz mın uğlan,
Jılwa taslap kúlsin búgin.

Ayapbergen “Xudaybergen dástanı “ degen epikalıq shıǵarma dep jazǵan. Biraq
bul shıǵarması pitpey qalǵan.

“Orazbay” , “Esqaliy”, “Sánkibayǵa” degen qosıqlarında xalıqqa, elge, basshılıq
etken jigiterdiń hadal mártlik islerin táriyipleydi. Ol Orazbaydı;

Hárkim tuwrı kelse eldiń dáwleti,
Gosh jigit bashına kelgen náwbeti,
Qazaq, qaraqalpaq, ózbek milleti,

Bulardıń arına shapqan jigitseń,-dep táriplese,
xalıq mápi ushın gúresken jigit Esqaliydi;

Milleti qazaqdur urıwı álim,
Kete taypası bul yurtqa málim,
Qazaq qaraqalpaq, ózbektiń elin,

Hámmesin bir kózde kórgen Esqaliy,-dep
jırlaydı “Esqaliyǵa” degen qosıgında naǵız adamgershilikli adamdı táriyipleydi.

Júrgen jerin qılar abat,
Miyman kelse qantu-nabat,
Jaqsıǵa hesh waq emes jat,
Dos yarandı qıyǵan emes.

“Masxan”, “Biybiajargá” degen qosıqlarında qızlardıń tazalıǵın táriyipleydi.

Misli Shásanemge usar bul nusqa,
Hawazıń jayılp ketti tum-tusqa,
Shimbay soramında toqqız bolısqa,

Hesh birinde joqdur teńleriń seniń, -Shayır Masxan qızdı mine usınday gózzallıqta súwretleydi. Ayapbergenniń kóplegen qosıqaları jeke adamlardıń minezindegi kemis-qutıqlardı sınavğa, olardıń ersi qılıqlarınıń ústinen kúliwge arnalğan yumor-satıralıq qosıqlar. Bul qosıqlardıń tárbiyalıq áhmiyeti kúshli. Sebebi, oqıwshılar ol qosıqlardı oqıp otırıp ózleriniń minezindegi sol qosıqlarda súwretlengen kemis-qutıqlarğa uqsagan ádetleri bolsa olardı gúzetedı. Máselen: “Berse almańlar” qosıgın oqıp qarayıq. Qosıqta balıqtıń sasıp ketken mayın satqan sawdager sıńa alınadı.

Sayıt miyman kelse xosh xızmet eter,
Ash berip, nan berip, kewlińe jeter,
Bergen balıq mayı záhárden beter,
Iy yaranlar basqa berse almańlar.

Hayalı sawdager, ózleri kásip,
Geshir-piyaz bir-birine minásip,
Bergen balıq mayı ketipti sasıp,
Iy yaranlar basqa berse almańlar.

“Máten shayır” degen qosıgında shayırlıqtay ulı tańtıtıń qádirin bilmegen shayırsımaqtı qattı sıńa aladı.
Jigit bolsań jaman deme elattı,
Sen bilmeysen ádep penen uyattı,
Jamanlaysań ashamaylı qıyattı,
Haslımız bir qaraqalpaq emes pe?

Onıń qosıqlarınıń kópshiligi óz zamanlaslarınıń qosıqlarındaǵıday arnaw, táriplik qosıqlardan hám yumor-satıralıq shıǵarmalardan ibarat boldı. Ayapbergenniń shıǵarmaların bastan ayaq kózden ótkerip qaraǵanımda onıń bir neshe túrge bólinetuǵını seziledi. Forma jaǵınan da ádewir ózine tán ózgesheligi bar. A.Musaev qaraqalpaq ádebiyatın janrlar menen bayıtıwda óz úlesin qosqan shayır. Onıń poetikalıq shıǵarmalarında tómendegi túrler bar.

1. Jirikalıq shıǵarmalar.
2. Epikalıq shıǵarmalar.
3. Didaktikalıq shıǵarmalar.
4. Yumor hám satıra.
5. Táriplew(oda)

Lirika.

Ádebiyattıń tiykarǵı shaqaplarınıń biri sıpatında lirika shayırdıń subektivlik oy-sezimlerin, dúnyaǵa kóz-qarasın sáwlelendiredi. Ayapbergen kúshli lirik shayır. Lirikasınan onıń ishki sırı, oy sezimleri, tilek-ármanları, basıman keshirgen isleri kórinip turadı. Shayırdıń kóp lirikaları siyasiy, grajdanlıq lirikaǵa jatadı. Shayır

lirikasının kúshi sonda, shayır óziniń jekke oy sezimleri, pútkil miynetkesh xalıqtıń aldınıń qatar oy sezimleri , tilek-ármanları, maqset-úmitleri menen baylanıstırıp bere bilgen.

Siyasiy grajdanlıq lirikaniń asqan sheberi ekeni onıń “Ógiz”, “Qayda”, “Tátip” h.t.b.shıǵarmalarında anıq kórinip turadı.

A. Musaev shıǵıs ádebiyatın úyrene otırıp, esitkenin yadınan shıqpastay oǵada sulıw lirikalıq qosıqlar dóretken. Onıń “Beri kel”, “Megzer”, “Qırmızı”, “Kelín”, “Bir gózzal”, lirikası usınday shıǵarmaların qatarına jatadı.

Ayapbergen ádebiy epikalıq shıǵarmalar dóretken. Shayırdıń “Aydos baba” degen shıǵarması epikalıq shıǵarmalar qatarına jatadı. Bul shıǵarma shayırdıń 19740-jılı shıqqan toplamına kirgen. Biraq belgisiz sebepler menen bul shıǵarma 1950 jılı Qaraqalpaq baspası tárepinen shıǵarılǵan Ózbekstan İlimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan ekonomika hám mádeniyat ilim izertlew institutı tayarlaǵan Berdaqtıń tańlamalı shıǵarmalarınıń toplamına kirip ketken. 1960-jılı júrgizilgen ekspediciyalar waqtında shayırdıń tuwǵan qáynisi Ábdireyim Berdembet ulı bizge bul shıǵarmanıń shayırdıń óz qolı menen jazǵan qoljazbasın berdi, qoljazba fililaldıń fondında saqlanıwda.

Shayırdıń úzindi bolıp qolımızǵa tiygen “Eliwbayǵa”, “Qudaybergen” dástanı, “Begdiń kók atı” dástanları bar. Bulardıń barlıǵı shayırdıń epikalıq shıǵarmalar jazǵanınan derek beredi.

Shayır didaktikalıq shıǵarmalar jazıw menen de shuǵıllanǵan. Olardıń ishinde tásirli shıqqanları da kóp. Onıń “Násiyat”, “Qazaqbay” degen qosıqları xalıq arasında kútá kóp taralǵan. Didaktikalıq shıǵarmalar qatarına shayırdıń “Mámbet-nazar”, “Dostımnıń dilbarınan”, “Aman bol”, “Tuwrı jolda tura kórsin”, “Dosan bala” hám taǵı basqa da bir qatar shıǵarmaları kiredi. Didaktikalıq shıǵarmalar jazıw menen qatar A.Musaev burınǵı klassik shayırlardıń dástúrlerin dawam ettiriwshi sıpatında kózge túsedı.

Ayapbergen Musaev ádebiyatımızda yumor hám satiranı rawajlandırǵan shayırlardıń biri. Ol ádebiyattıń bul túrin tek óz shıǵarmalarında rawajlandırıp ǵana qoymastan óziniń zamanlas shayırlarına hám óziniń zamanlas shayırlarına hám ózinen keyingilerge de shıǵarmaları menen tásir etken. Bul jóninde belgili xalıq shayırı : Sadiq Nurımbetov tómendegilerdi jazadı: „Menıń pámimshe; biziń Sıdıq aǵamıń satiralıq shıǵarmalarında Ayapbergen aǵamıń sózsiz izi bar., buni tariyıqlaw ushın mısál keltireyik. “Ábiy saǵal” degen jermen jaman biy adam boladı, ol xalıqtıń haqısın jew menen sheklenbey, birewdiń pisip turǵan júwerisiniń basın urlaw sıyaqlı páslikke de jetedi. Bul faktti kórgen hám bilgen Sıdıq shayıır “Ábiy saǵal” degen satiralıq qosıq shıǵaradı. Onda:

„Ábiy saǵal bas urlaydı,
Úlken atız tasırlaydı,

Kórgen bala jasırmaydı,
Biyabıroy boldın saǵal...” deydi.

Bul satira barlıq jaǵınan Ayapbergenniń “Kemalǵa” degen satirası menen únles. Onda:

„Biz ketkende qosta qalıp,
Azıq dorbaǵa qol salıp,
Jalgız nandı urtlap alıp,
Bul sózińe uyalmadıń...”-deydi.

“Bozkólde” Áyeke maqsım degen sútxor hám qus salıwǵa qumar adam bolǵan. Ol qusına qaramaǵan. Bir kúni qustı óziniń tayı basıp óltirip qoyǵan. Buǵan sıdıq shayır:

„Tay basqan eken qusındı,
Quday qurtıptı pısındı,
Úyrengeń ádet qalama,
Kótere ber mushındı.

Bulda Ayapbergen aǵanıń “Amanqul” satirası menen únles... Men ózimniń xalıqqa tásirli “Porqanlar” satirasın Ayapbergen aǵanıń “Molla Amanqul” satirası tásirinde jazǵanımdı aytqım keledi.

A.Musaevtiń belgili dramaturg hám shayır Ábdiraman Óteповqa da kúshli táhiri bolǵan. Biz onıń kóp satiralıq hám ytumorlıq shıǵarmalarınıń bar ekenligin bilemiz. Óteпов jas waqıtlarınan baslap tap 1926- jılǵa shekem Ayapbergen menen birge boladı. Bunnan keyingi jılları da olar úziksiz bir-biri menen baylanıs jasap turadı. Olardıń bir-birine qosıq penen jazǵan sálem xatların awıldıń adamnları elege shekem yadnan biledi.

Ayapbergen kúshli satirik shayır bolǵanın onıń “Dáwim ulı”, “Qız qıdırǵan jigit”, “Kemalǵa”. “Íshqıpaz”, “Bere kórmeń”, “Mádireyimge”, “Máten shayır” degen hám basqa da shıǵarmaları tolıq kórsetedi. Revolyuciyanan burınǵı satirasında xan, hákimlerdi-kátqudalar, din wákilleri-molla iyshanlardı barınsha kritikalap, olardı xalıq aldında áshkara etken. Ulıwma eski dúzimniń ózi sezgen jazılmas kesellere in ótkir satira astına alǵan. Burınǵı dúzim waqtında jazǵan satira-yumor shıǵarmalarında xalıq dushpanların áshkaralap, rawajlanıwǵa zıyan tiygiziwshi háreketlerdi kritikalaǵan.

A.Musaev eki dáwirde de yumor jazıwsdı ádewrir rawajlandırǵan. Onıń “Saparbayǵa”, “Maqsım iyshanım”, “Teńelge”, “Tájimuratqa”, “Erejepke”, “Rozımǵa”, “Nurjanǵa”, “Qojamettiń túnligi”, degen yumorı biziń joqarıdaǵı aytqan pikirimizdi dálilleydi. Shayır yumor shıǵarmaların dóretiwdi joqarı basqıshqa kótergen.

A. Musawevtiń ádebiy miyrasında tereń sociyal mazmunǵa iye kóp ǵana táripler bar. Bulardıń qatarına “Mazlım janan”, “Mástana”, “Amanqul”, “Xalmurat”, “Shul qızdıń”, “Tárip”, “Kók at” shıǵarmaların jatqarıwımızǵa boladı.

Shayır tárip qosıqların jazıwda kóp miynet etken, ol tabıslı bolıp shıqqan. Qosıqtıń bul túri shayırdıń shıǵarmalarında ádewir orın aldı. Shayırdıń táriypleri sırttan qaraǵanda mazmunı bolǵan isti, faktti bayanlap, maqtaw yamasa kemshiligin kórsetiw bolıp kórinse de, tereńirek únilip qarasań, sociyal mazmunǵa bay, miynetkesh xalıqtıń mápine baǵdarlangan bolıp shıǵadı. Bul sheberlikti hám bul iste joqarı dárejege jetkenlikti kórsetedi.

A. Musaevtiń qosıq qurılısı dástúrlík sillabika sisteması bolıp tabıladı. Bul sistema qosıq qatarındaǵı buwın sanlarınıń birdey bolıwı tiykarında dúziledi. Bunday qosıq qurılısınıń belgisi- uyqas rifma hám qosıq ırǵaqlarınıń buwnaqlarǵa bóliniwi bolıp sanaladı. Buwın pátlerin, dawıs tolqınları teń, birdey bolıp keledi, al, úlken pát eń aqırında boladı.

A. Musaevtiń pozıyasın ólshewi jaǵınan da dástúriy poeziyanıń dawamı dewge boladı. Onda ólshewde ayırıqsha ózgeshelik joq. Shayırdıń tiykarǵı qosıqlarınıń barlıǵı 11 buwınlı 4 qatardan hám 8 buwınlı terme túrinde bolıp keledi.

Ayapbergenniń tili bay. Ol xalıq tilin, ásirese ádebiy tildi meyiinshe óziestirgen, tildi shıǵarmasınıń mazmunı, ideyasına qaray, kórkemlik súwretley biliwine qaray, jetekley alatuǵın shayır. Mısal keltirfeyik. Tómenдеgi eki qosıq bir stilde jazılǵan. Biraq mazmunına qaray ekewine tildi eki túrli qollanıw bar.

„Eshimbetke suwshı júrdim báhárden,
Ózinen de bujrın turdım sáhárden ,
Úyi janǵır jarıtpaydı náhárdsen ,
Bunıńday zalımǵa suwshı júrmewler.

Jaqsını ishedi ózlerei qalıp,
Suwshıǵa beredi kepekti shalıp,
Suwshı bala asar kózi alarıp,
Bunıńday zalımǵa suwshı júrmewler.

Shayır geyde suwshı balanıń Eshimbet bayǵa jallanǵandaǵı kún kóris awhalın, baydıń zulımlıǵın adamgershiligi joqlıǵın, sútxor ekenin ılayıqlı til menen sıpatlaydı.

Astarlı sózlerdi durıs qollanıw ádebiyat ushın eń kerekli náirse, ol shıǵarmanı tásirli etiwge sebepshi boladı. Usınday astarlı sózlerdi qollanıwdıń úlğilerin Ayapbergen shıǵarmalarından kóriwge boladı. Mısalı, shayırdıń “Bar eken” qosıǵında “Birine sáz aytsaq bárisi tayar, ullı-kishi “chay pulı” dep qol jayar” degen qatarlar bar.

Juwmaqlap aytqanda, Ayapbergen Muwsa ulı XIX ásirniń aqırı XX ásirniń basında jasap óz eline, óz xalqına dóretiwshilik jaqtan belsendilik penen xızmet etken shayır boldı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Ayapbergen Musaevniń tvorchestvosı. Qaraqalpaq mámleket baspası. Nókis: 1964.
2. Qaraqalpaq ádebiyatı. 11-kl Nókis: Bilim 1997
3. Q.K. Orazımbetov, Q.Q. Járımbetov. Nókis «Bilim» baspası, 2010.
4. Ábdısayıt Paxraddiniov, Keńesbay Allambergenov, Mariya Bekbergenova. XX ásir Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis “Qaraqalpaqstan” 2011
5. Avtorlar. XX ásir Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Tashkent 2018.
6. XX ásir Qaraqalpaq poeziyası antologiyası. “Bilim” 2018.
7. Qaraqalpaqstanınıń dańqlı perzentleri Nókis “Jeti ıqlım” 2023.